

РОЗВІДКИ

Петро Пиріг

●

ОСНОВНІ ВІХИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВЩИНИ XVII століття

У пропонованій статті розглядається стан історіографії історії Чернігівщини XVII століття. Приділяється увага аналізу висвітлення дослідниками окремих її питань у контексті загальної історії України.

Спеціальні праці, в яких було б відтворено весь спектр подій і процесів, що мали місце в регіоні в зазначений період, та історіографію проблеми, відсутні.

Автор ставить за мету до певної міри заповнити цю прогалину.

На сучасному етапі розвитку історичної науки назріла термінова необхідність глибокого вивчення проблем регіоналістики. Зокрема це стосується історії Чернігівщини XVII ст.¹

Чернігівщина відіграла важливу роль і зайняла особливе місце в соціально-економічній і політичній історії України XVII ст. Події, що відбувались тут у цей час, стали складовою частиною загальноукраїнського історичного процесу, характерною рисою якого були органічний зв'язок і єднання в діях українського, російського й білоруського народів, які вступили в тривалу смугу протиборства агресивним силам магнатсько-шляхетської Речі Посполитої.

Чернігівщина - специфічний регіон України. Ряд процесів, котрі відбувались тут у XVII ст., характеризується певними особливостями. Наприклад, край мав надто важливе стратегічне значення для Речі Посполитої, яка прагнула після поневолення Чернігівщини перетворити її у військовий плацдарм для завоювання Росії. Намагання польського уряду якомога міцніше закріпити з цією метою регіон за собою спонукало його до застосування щодо місцевого населення не лише політики батога, але й прянника.

На відміну від інших земель України край розташований у безпосередньому сусідстві з Росією, що сприяло посиленню різнобічних зв'язків з нею. Саме через Чернігівщину проходили головні артерії цих зв'язків, що накладало відбиток на систему відносин українського й російського народів загалом.

Ці фактори значною мірою сприяли формуванню певного зовнішньополітичного курсу України, Росії, а також Речі Посполитої і коректуванню його залежно від обставин.

Глибоке вивчення проблем історії Чернігівщини XVII ст. дає можливість точніше визначити соціально-економічний та політичний абрис України в цей час.

Основи дослідження історії Чернігівщини XVII ст. були закладені ще в дореволюційній історіографії. Велику роль у цій справі відіграла так звана «обласна» школа, пов'язана з іменем відомого вченого В.Б. Антоновича. Головні пріоритети її діяльності направлялись на вивчення проблем регіональної історії.

Видатним представником «обласної» школи був О.М. Лазаревський - великий знавець історії України XVII-XVIII століть. Багато його досліджень мають прямий

зв'язок з історією Чернігівщини. У деяких із них вчений прийшов до надзвичайно оригінальних висновків. Насамперед слід назвати працю «Малороссийские посполитые крестьяне (1648 -1783). Историко-юридический очерк по архивным источникам» (Чернігів, 1866), яка отримала високу оцінку сучасників. Її автор з допомогою багатого вперше введеного до наукового обігу архівного матеріалу переконливо довів, що на Лівобережжі (в тому числі Чернігівщині) підгрунття для закріпачення селян протягом тривалого часу готувала козацька старшина, яка з року в рік погіршувала їхнє становище шляхом постійного примусу й грабежів з метою забезпечення свого благополуччя. Указ Катерини II від 1783 р. став лише юридичним оформленням цього процесу.

Відповідне відношення до історії Чернігівщини XVII ст. мають такі праці О.М.Лазаревського, як: «Описание старой Малороссии. - Киев: Типография К.Н. Милевского, 1888.- Т.І. Полк Стародубский» і «Описание старой Малороссии. - Киев, 1893. - Т.П. Полк Нежинский». У них автор зупиняється головним чином на питаннях, присвячених адміністративно-територіальному устрою регіону. Він знайомить читача з описом місцевостей, які займали вказані полки, полковим начальством різних рангів, дає детальний опис сотень, з яких склалися полки.

Слід зазначити, що вказані праці вченого носять переважно описовий історико-статистичний та історико-географічний характер; у них часто не подані певні узагальнення та висновки, проте в багатьох випадках до змісту включені в повному обсязі великі історичні документи, багато з яких на сьогодні вже безповоротно втрачені, і тому ці праці є досить важливими першоджерелами для дослідників. Вони містять деяку надто цінну інформацію про землеволодіння, ремесла, промисли, торгівлю Чернігівщини в XVII ст. Це ж відноситься і до таких праць О.М. Лазаревського, як: «Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Чернигов, 1866. - Вып.І. Полк Черниговский», «Обозрение Румянцевской описи Малороссии. - Чернигов, 1867. - Вып.ІІІ. Полк Нежинский». До застосування вченим подібних методів спонукав стан джерел з історії Лівобережної України в той час і відсутність спеціального закладу, який би займався археографічною, публікаторською діяльністю.²

Цікавою є невелика стаття О.М.Лазаревського «Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский. К портрету» (Див. у кн.: Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. - Киев, 1895. - Т. П. - С. 47 - 53). В ній йдеться передусім про В.К.Борковського як великого землевласника Чернігівщини і, відповідно, одного «из первых богачей в Малороссии». В одному із своїх перших досліджень вчений робить спробу дати службовий портрет В.Н. Золотаренка (Див.: Лазаревский А.М. Василий Золотаренко, полковник нежинский // Черниговские Губернские Ведомости. - 1853. - № 31).

Позитивним моментом вітчизняної дореволюційної історіографії вважається те, що в ній часто мали місце випадки, коли рецензії вчених на праці своїх колег були настільки розлогими, великими за обсягом, що являли собою цілі книги із власними поглядами рецензента на ту чи іншу проблему, що висвітлювалась у рецензованій праці. Прикладом цього може слугувати дослідження В.О.Мякотіна «К истории Нежинского полка в XVII-XVIII вв. Рецензия на книгу А.М. Лазаревского «Описание старой Малороссии, т.ІІ, Полк Нежинский. - СПб., 1896» (127 с.) На наш погляд, особливо цікавими тут є дослідження В.О.Мякотіна про землеволодіння в полку, його спроби «дать общую картину положения имений и взаимного отношения различных групп держаний в один избранный хронологический момент» (С. 84-85), а також зобразити картину становища селян монастирських сіл кращою щодо «общих повинностей, лежавших на крестьянском населении страны» (С.89).

М.О. Максимович приділив увагу питанням адміністративно-територіального і військового устрою України під час Визвольної війни, першим указав на те, що достовірним є той список козацьких полків, у якому вони перераховані, як це було і в «Реєстрі Війська Запорозького», в кількості 16, і запропонував користуватися

саме ним у наукових дослідженнях. Не зникла з поля зору вченого і Чернігівщина. Однак його цікавили кількісні, статистичні показники, і не більше: (Див.: Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком. Письмо третье // Собрание сочинений.- Киев: Типография М.П. Фрица, 1876. - Т.І. - Отдел исторический. - С. 406-407. Він же. Обозрение городских полков и сотен, бывших на Украине со времени Богдана Хмельницкого // Там же. - С. 654-746). Дуже близькою до праць М.О.Максимовича за змістом і методами дослідження є робота С. Білокурова «Перечень городов, городков, мест и местечек в Черкасских полках. 1654-1656 гг. // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских. - М., 1905. - Кн. 2. - Смесь. - С. 28-31».

І.Флеров, а пізніше І.Міклашевський, А.Верзилов, О.Єфименко, В.Барвінський звернули увагу на деякі особливості експлуатації населення Чернігівщини напередодні Визвольної війни, що є важливим у плані дослідження її соціально-економічних передумов у регіоні. (Див.: Флеров І. О православных церковных братствах, противоборствовавших унии в Юго-Западной России в XVI, XVII и XVIII столетиях. - СПб: Издание книгопродавца Н.Г.Овсянникова, 1857. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. - М.: Типография Д.И. Иноземцева, 1894. - Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. Верзилов А.В. Униатские архимандриты в Чернигове // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов: Типография Губернского Правления, 1903. - Выпуск пятый. - Отдел второй. Ефименко А.А. Южная Русь. Очерки, исследования и заметки. - СПб.: Издание Общества имени Т.Г.Шевченко, 1905. - Т.І. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII-XVIII вв. - Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С- вья, 1909).

Перу М.І. Костомарова належить перша у вітчизняній історіографії монографія з історії Визвольної війни (Див.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий // Собрание сочинений. - Исторические монографии и исследования. - СПб: Издание Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым, 1904. - Книга четвертая. - Томы IX - XI). У ній автор торкається безпосередньо бойових подій. Робиться спроба показати важливість Північного фронту в даній епопеї. Однак при цьому лише подекуди наводяться епізодичні приклади участі в боротьбі населення Чернігівщини. В контексті загальних подій не може не звернути на себе увагу і надто цікавий факт, що свідчить про те, що ще з самого початку війни Богдан Хмельницький через посередництво мешканців Чернігівщини ставить питання про необхідність допомоги українському народу у визвольній боротьбі з боку Росії. На жаль, тільки цим все дослідження у цьому плані й обмежується.

Певні питання історії Чернігівщини XVII ст. зачіпались у багатомній праці Філарета «Историко-статистическое описание Черниговской Епархии».

Поза фактами історії Чернігівщини зазначеного періоду не міг пройти у своїй багатій науковій творчості видатний російський історик С.М.Соловйов. Так, у багатомній «Истории России с древнейших времен (Кн.2.- Т. X)» можна почерпнути відомості про дії козаків на чолі з І.Н. Золотаренком у Білорусі. Щодо подій першої половини XVII ст. знаходимо деякі згадки про насильницьке насадження унії в містах Чернігівщини, про розправу Потоцького з учасниками селянсько-козацького повстання 1637-1638 рр. у Ніжині. Про події Визвольної війни в регіоні зазначається лише, що після взяття Новгорода-Сіверського козаки вирушили до Чернігова.

Цікавішою щодо подій XVII ст. на Чернігівщині є невелика праця С.М. Соловйова «Лазарь Баранович» (М., 1862), у якій виражається позиція духовенства регіону щодо відносин з Росією, зокрема, в питанні про введення царських воевод в Україну.

Певною мірою деякі питання історії Чернігівщини XVII ст. зачіпались у ювілейних виданнях («Очерк истории города Чернигова 907-1907. Юбилейное издание Черниговской Городской Управы. - Чернигов, 1908.» «Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нем с X по XX в. // Тридцатилетие

деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г.Чернигова. - Чернигов, 1901. - С. 1-111»).

У праці «Колонизация Левобережной Украины и движение украинского населения в пределы Московского государства» (1916) М.П. Василенко, торкаючись цих процесів на Чернігівщині, без достатніх обґрунтувань стверджує, що тут в першій половині XVII ст. не була розвинута монастирська колонізація.

Не знайшло відтворення в літературі також важливе питання про місце Чернігівщини в системі зв'язків України з Росією в середині XVII ст. У працях М.Ф. Володимирського-Буданова³, П.О. Куліша⁴ та інших істориків щодо цього можна зустріти лише глухі згадки, зокрема, дані про кількість населення регіону, яке приймало присягу на вірність російському цареві.

Говорячи про дореволюційну історіографію загалом, слід зазначити, що вона накопичила певний фактичний матеріал для вивчення історії Чернігівщини XVII ст. Однак питання про її комплексне дослідження навіть не ставилось.

У післяреволюційну добу вітчизняної історіографії плідними у вивченні проблем регіональної історії України були 1920-і - початок 1930-х років - час становлення радянської історичної науки, яка ґрунтувалась на марксистсько-ленінському методі пізнання історичних явищ і процесів. Саме тоді виникла й функціонувала розгалужена сітка різноманітних інституцій, які ставили за головну мету дослідження історії окремих регіонів. Зокрема, в рамках академічної кафедри історії українського народу (м. Київ) були створені комісії Старого Києва, Старого Чернігова, Запорозжя й Степової України. Паралельно з ними працювала Комісія красзнавства. Подібні осередки діяли й на місцях (на Чернігівщині, наприклад, Чернігівське Наукове при Всеукраїнській Академії Наук Товариство).⁵ З часом академічні осередки разом із місцевими науковими силами викликали, як зазначав М.С. Грушевський, «сильний науковий рух», направлений на вивчення історії Чернігівщини.⁶ У цей час з'являються і деякі праці, присвячені певним проблемам історії регіону XVII ст. (Василенко М.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618-1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. - К.: Державне видавництво України, 1928. Петровський М. Надання Ніжину Магдебурзького права у 1625 році // Там само. - С.301-314. Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII в. // Там само. - С. 315-318. Ткаченко М. Остер в XVII-XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу Української Академії Наук. - К., 1925. - Кн. 6. - Окрема відбитка й ін.).

Особливу увагу привертає книга В.Л. Модзалевського «Гути на Чернігівщині» (К., 1926). Отримавши високу оцінку сучасників,⁷ ця монографія і до сьогодні не втратила свого наукового значення, залишаючись єдиним солідним дослідженням з історії гутницького промислу на Чернігівщині. Хоч хронологічні рамки праці виходять далеко за межі XVII ст., однак В.Л. Модзалевський переконливо показав, що саме в цьому регіоні (передусім на території Ніжинського й Чернігівського полків) з'явилися у другій половині XVII ст. перші на Лівобережжі гуті. У монографії подається й каталог гут Чернігівщини, прослідковується їх фінансовий стан, розміри виробництва, широкий зв'язок даного промислу з ринком. Достойнство дослідження полягає також у тому, що воно побудоване переважно на численних архівних матеріалах, які вперше вводяться автором до наукового обігу і, на жаль, згубились уже у вирі часу. Серед головних недоліків монографії О. Оглоблін справедливо зазначає відсутність у ній «історико-економічної перспективи», зв'язку гутництва з іншими галузями промисловості, іншими сторонами народного господарства.⁸

Певний інтерес становить видана дещо раніше (1918 р.) книга Д.І. Дорошенка «Коротенька історія Чернігівщини», яка на сьогодні є єдиною в своєму роді узагальнюючою працею з історії Чернігівщини.⁹ Однак багатогранні процеси й події XVII ст. не знайшли в ній належного відтворення. Та й мета така зовсім не ставилась; адже книга за своїм характером була науково-популярною, призначалася «для освіти народної».

Слід зазначити, що до дослідження історії Чернігівщини (у тому числі й XVII ст.) Д.І. Дорошенко звертався і в своїй подальшій науковій діяльності. Проте деякі її питання він зачіпав лише попутно, оскільки того вимагали підготовлені ним синтетичні праці з історії України.¹⁰

Велику увагу привертає багатотомна монографія М.Є.Слабченка «Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны» (1922-1928 рр.). Вона отримала високу оцінку сучасників. Зокрема після виходу її в світ журнал «Червоний шлях» повідомляв: «Труд проф. Слабченко - первая большая работа в украинской историко-экономической литературе. Обилие фактического материала, цитаты из актов и пр., метод исследования делают ее чрезвычайно ценной в научном отношении...»¹¹

Ця унікальна праця не втратила своєї наукової цінності і до сьогодні. Тут містяться цікаві факти, думки і спостереження вченого щодо соціально-економічної історії окремих регіонів Лівобережної України. Не обминув увагою М.Є. Слабченко і Чернігівщину, яка являла, на його думку, розвинутіший тип господарства у порівнянні з іншими регіонами Лівобережжя.¹² Однак спеціально її історію вчений не розглядає. Крім того, у праці є певні недоліки. Написана вона на основі опублікованих джерел, фактично без використання архівних матеріалів. Але як би там не було, подібні праці, як зазначав П.К. Федоренко, здатні спонукати читача до нового дослідження поставлених питань.¹³

П.К. Федоренко в 20-х роках одним із перших у радянській історіографії звернувся до вивчення історії монастирського господарства в Україні XVII ст. У працях, присвячених проблемі¹⁴, вчений попутно торкається і питань монастирського землеволодіння Чернігівщини в зазначений час. Слід зауважити, що в 20-і роки у вітчизняній історіографії намітились протилежні точки зору щодо питання розмірів монастирського землеволодіння на Лівобережжі. П.К. Федоренко справедливо порушив питання про доцільність подальшого вивчення проблем монастирського господарства, запропонувавши при цьому важливу умову, яку ігнорувало багато дослідників, - обов'язкове залучення архівного матеріалу.¹⁵

Певне відношення до історії Чернігівщини XVII ст. мають праці М.Н. Петровського «Досліди над літописом Самовидця: Нарис історії України XVII - початку XVIII століть» (1930), « 3 матеріалів до історії м. Ніжина» (1932). Але вони носять, скоріше за все, джерелознавчий характер.

Цінні відомості з проблем соціально-економічної і політичної історії Чернігівщини XVII ст. можна почерпнути також із досліджень М.С. Грушевського. (Див., напр.: Істрія України - Руси - К.; Відень, 1922. -Т.8.-Ч.Ш), М. Ткаченка («Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII - XVIII вв. - К., 1931.-Т.І. - В.І.» (Відбитка з книги XXVI «Записок історично-філологічного відділу»)).

Як показують архівні пошуки, у 20-і роки проблеми історії Чернігівщини цікавили В.С.Євфимовського (Див.: Євфимовський В.С. Історичний нарис про містечко Березне (або Березна) Березинського району Чернігівської округи (1926) // НБУ. ІР. - Ф.Х. - Спр. 11605). У цій невеликій за обсягом праці знаходимо лише незначні епізоди з історії краю XVII ст., зокрема, про цехову організацію ремесла, про участь населення містечка в боротьбі проти загарбників під час походу Яна Казимира на Лівобережну Україну.

Про організацію населенням Чернігівщини відсічі польського вторгнення на Лівобережжя в 1663-1664 рр., як і деякі інші проблеми історії Чернігівщини XVII ст., згадується в аналогічній праці Д.О.Кравцова (Див.: Кравцов Д. Минуте й сучасне Глухова. Историко-географичний нарис (1927) // НБУ.ІР. - Ф.Х. - Спр. 11684). Однак ці дослідження носять науково-популярний характер, охоплюють надто вузькі територіальні кордони, їх хронологічний діапазон XVII століттям не обмежується, і проблему комплексного вивчення питань історії Чернігівщини XVII ст. вони, звичайно ж, не вирішують.

У контексті історії Чернігівщини зазначеного періоду слід згадати монографію В.Д.Юркевича «Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за

Б.Хмельницького» (Київ, 1932). «Праця... цінна і потрібна для дальших студій силою свіжого матеріалу і совісною аналітичною препаративною роботою», - таку оцінку давав дослідженню М.С. Грушевський.¹⁶ У ньому розглядаються питання еміграції українського населення, в тому числі і з Чернігівщини (зокрема, чернігівського полку Івана Миколайовича Дзинковського в 1652 р.). Головною причиною еміграції вчений вважав погіршення життя населення, окупованого Річчю Посполитою.

Відомим є дослідження В.О. Мякотіна «Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв.» (Прага: Ватага и пламя, 1924. - Т.І. - Вып. 1; 1926. - Т.І. - Вып. 2; 1926. - Т. 1. - Вып.3), видане в еміграції. У ньому автор зупиняється, зокрема, на дуже важливому питанні формування великого землеволодіння в регіоні після Визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Певний науковий інтерес має стаття О.Оглобліна «До історії будницької промисловості за часів Хмельниччини» (Див.: Записки історично-філологічного відділу.- У Києві: 3 друкарні Української Академії Наук, 1927.- Кн.Х (1927). -С.303-310), у якій мова йде головним чином про торгівлю поташем, що виготовлявся на Чернігівщині. Автор висловлює думку про промисловий характер господарства Північного Лівобережжя, тобто Чернігівщини.

Можна вважати, що цим вітчизняна історіографія історії Чернігівщини XVII ст. в 1920-х - на початку 1930-х років і вичерпується. Спеціальних праць з даної проблеми вона, як бачимо, зафіксувала небагато. Певної тематичної направленості досліджень не існувало. Про якусь систему досліджень також говорити не доводиться. По суті, було закладено початок вивчення історії Чернігівщини XVII ст. на принципах марксистсько-ленінського аналізу історичних процесів.

У подальший час теми регіонального характеру часто вважалися неперспективними, недисертабельними, що накладало до певної міри негативний відбиток на їх вивчення й розробку. У різних публікаціях з проблем вітчизняної історії XVII ст. можна було зустріти лише окремі сюжети з проблеми, що розглядається, у контексті загальних подій. Так, наприклад, у працях М. Марченка «Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 - 1664 рр.)» (К., 1941), І.П. Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (К., 1954; Львів, 1990), В.І.Легкого «Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг.» (Л., 1959) є цінні відомості з питань боротьби населення Чернігівщини із магнатсько-шляхетськими загарбниками в середині XVII ст. Монографія Ф.П. Шевченка «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (К., 1959) містить цінну інформацію для визначення місця й ролі в цих зв'язках Чернігівщини.

Цікаве дослідження О.М.Мальцева - вченого, який, на жаль, не встиг до кінця реалізувати свій науковий талант, - «Россия и Белоруссия в середине XVII в.», видане його колегами й друзями після передчасної смерті автора (М., 1974). Тут детально розглядають питання про роль чернігівських козацьких полків під началом І.Н.Золотаренка. Достоїнство книги ще і в тому, що вона підготовлена на широкій джерельній основі, передусім архівних матеріалах, що вперше вводяться до наукового облігу.

Відомі праці К.О.Софроненко «Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века: Автореф. дисс. докт. ист. наук» (М., 1952), «Малороссийский приказ Русского государства во второй половине XVII - начале XVIII века» (Вестник Московского университета. - 1957. - № 2), «Малороссийский приказ Русского государства второй половины XVII и начала XVIII века» (М.: Изд-во Московского университета, 1960). У них містяться деякі відомості про постачання Малоросійським приказом ратних людей, які перебували на Чернігівщині, продовольством і грошовою платнею.

Військових подій на Чернігівщині у другій половині XVII ст. торкаються у своїх працях дослідники Савич¹⁷ та Галактіонов¹⁸.

У статті Рябцевича¹⁹ порушується нумізматичний аспект дослідження Чернігівщини в XVII ст.

Різноманітного характеру матеріали, що стосуються проблем соціально-

економічної і політичної історії Чернігівщини XVII ст., знаходимо в циклі публікацій М.П.Ковальського²⁰, Ю.А.Мицика²¹, Г.К.Швидько²². Ці праці, як правило, носять джерелознавчий характер і дають можливість розширення джерельної бази для дослідження зазначених проблем.

Останнім часом значно посилюється інтерес до вивчення історії Чернігівщини XVII ст. Дослідженням охоплюються як соціально-економічні, так і політичні її аспекти. Своєрідним поштовхом до цього послужило, зокрема, проведення історико-красназничих конференцій.

Привертають увагу, наприклад, тези доповідей другої Чернігівської обласної наукової конференції з історичного красназництва (Чернігів-Ніжин, 1988 - Вип. II).

У матеріалах І.М.Шекери «Боротьба населення Чернігово-Сіверщини за возз'єднання з Росією» робиться спроба прослідкувати етапи цієї боротьби, яка точилася протягом тривалого часу. Автор приходить до важливого висновку про те, що Чернігівщина напередодні об'єднання України з Росією в 1654 р. відіграла вирішальну роль в укріпленні всіякого роду російсько-українських зв'язків.

У тезах С.А.Леп'явка «Участь населення Чернігівщини у визвольній боротьбі українського народу в I половині XVII ст.» мова йде про роль регіону в селянсько-козацьких повстаннях першої половини XVII ст.

Штрихи до питання про участь населення Чернігівщини в боротьбі за відбиття нападу Яна Казимира на Лівобережну Україну в другій половині XVII ст. визначені в матеріалах В.С.Степанкова «Боротьба населення Чернігівщини проти польсько-шляхетської агресії наприкінці 1663 - початку 1664 р.».

У тезах «Присяжна книга Ніжинського полку 1654 р. як історичне джерело» Ю.А.Мицик робить спробу аналізу одного із важливих джерел з історії Чернігівщини XVII ст. - Присяжної книги Ніжинського полку 1654 р., визначаючи його значення для вивчення соціально-економічної історії краю. Аналогічний характер мають і матеріали М.П.Ковальського та В.А.Брехуненка «Джерела з історії Чернігівщини в книгах записів Литовської метрики кінця XVI - першої половини XVII ст.».

Однак тези - це надто малі за обсягом публікації і піднятих у них питань не вирішують. Скоріше за все, вони свідчать про важливість цих питань для науки і необхідність їх глибокого вивчення.

Останнім часом з'явилися і солідніші публікації з певних проблем історії Чернігівщини XVII ст. У цьому зв'язку слід назвати, наприклад, статтю В.Ткаченка «Оборона Глухова в 1664 році» (Сіверянський літопис. - 1996. - № 1. - С. 7-15). Проте художній стиль викладу, повна відсутність наукового апарату знижують її науковий рівень. Це стосується й деяких інших праць.

У таких же капітальних дослідженнях, як «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України у другій половині XVII ст.» (К., 1986) В.Й.Борисенка, «Богдан Хмельницький» (К., 1995) В.А.Смоля, В.С.Степанкова та інших, як і раніше, з історії Чернігівщини наводяться лише окремі факти в контексті загальноукраїнських подій і процесів.

Окремі сюжети історії Чернігівщини XVII ст. зачіпає польська історіографія. Як правило, у ній висвітлюються деякі фрагменти історії військових подій у регіоні. В цьому плані слід назвати працю «*Historya panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*». - Т. 2», видану Едуардом Рачинським, що являє собою переважно переклад «*Climacterow*» Веспазіана Коховського.

Книга дає цінні відомості про події на Чернігівщині під час лівобережного походу Яна Казимира в 1663-1664 роках (генеральний штурм Остра, розправа з жителями Малої Дівиці, сутичка Собеського з «ватагою» Скидана біля Сосниці й ін.).

Близькі за змістом також дослідження М.Краєвського «*Dzieje panowania Jana Kazimierza od roku 1656 do jego abdykacyi w roku 1668* - Warszawa, 1846. - Т. II», Т.Корзона «*Dola i niedola Jana Sobieskiego (1629-1674)*. - Krakow, 1898. - Т. I.», Збігнева Вуйцика «*Traktat andruszowski 1667 roku i jego geneza*». - Warszawa, 1959».

Автор останнього схильний до невиправданої ідеалізації походу Яна Казимира

на Лівобережну Україну. Помилкові позиції автора щодо оцінки російсько-українських зв'язків періоду, що розглядається.

Початковому етапу російсько-польської війни 1654-1657 рр. присвячена праця Л.Кубалі «Wojna moskiewska r. 1654-1655 // Szkice historyczne. - Krakow, 1910. - Ser. 3».

Окремі сюжети Визвольної війни середини XVII ст. розглядались у монографії Ф.Равіти-Гавронського «Bohdan Chmielnicki. - Lwow, 1906. -Т.І; 1909.-Т.ІІ».

У дослідженні сучасного історика Качмарчика «Bohdan Chmielnicki». - Wroclaw, Warszawa, Krakow, Gdansk, Lodz, 1988», яке, напевно, претендує на всеохоплююче викладення подій, пов'язаних із військовою діяльністю гетьмана, щодо Чернігівщини знаходимо лише згадки про існування тут полків. Крім того, монографія підготовлена в основному на опублікованих джерелах, що значно знижує її наукову новизну.

Загалом історіографія дає певну наукову базу для створення праць узагальнюючого характеру і передусім цінну інформацію, яка дозволяє розширити коло джерел для дослідження історії Чернігівщини XVII ст.

Список основних праць автора з проблем історії Чернігівщини XVII ст.

Пиріг П.В. До питання про хід військових подій на Чернігівщині в початковий період Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. Тезисы общественно - политических чтений, посвященных 70-летию комсомола Украины. 7-9 июня 1989 г., г.Черновцы. - К., 1989. - С. 76-77.

Пиріг П.В. До питання про самоуправління в містах Чернігівщини після входження її до складу Речі Посполитої // IV Республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. - К., 1989. - С. 279-280.

Пирог П.В. Сведения о месте Черниговщины в Освободительной войне 1648 - 1654 гг. (после заключения Белоцерковского договора 1651 г.) // Молодь і актуальні проблеми історичної науки. Тези суспільно-політичних читань 29-30 травня 1990 р. м. Київ. - К., 1990. - С. 12-15.

Пиріг П.В. Національний склад полків Чернігівщини в роки Визвольної війни середини XVII ст. // Екологія культури: історія, традиції, сучасність. Тези доповідей та повідомлень молодіжної конференції 11-12 травня 1990 р. - Львів, 1990. - С. 143-144.

Пиріг П.В., Марценюк С.П. До питання про хід військових подій на Північному фронті під час національно-визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму і капіталізму. Матеріали Республіканської науково-теоретичної конференції 8-10 січня 1991 р. - К.; Запоріжжя, 1991. - С. 69-70.

Пирог П.В. Сведения о феодальном землевладении на Черниговщине после захвата её Речью Посполитой // Історія України: дослідження та інтерпретації. Тези VI Республіканських суспільно-політичних читань 22-25 травня 1991 р. м. Новгород-Сіверський. - К., 1991. - С.24-26.

Пиріг П.В. До питання про цехову організацію ремесла на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 20-21.

Пирог П.В., Марценюк С.Ф. Летопись о граде Черниговском: Чернигову 1300 лет. Сб. документов и материалов // Советские архивы. -1991.- № 3. - С. 91.

Пиріг П.В. До питання про Ніжинський полк у роки Визвольної війни українського народу // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). - К., 1991. - С. 65-71.

Пиріг П.В. Чернігівщина в торгово-економічних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. - К.: Наукова думка, 1991. - Випуск 25. - С. 43-47.

Пиріг П.В. Релігійний гніт на Чернігівщині і боротьба проти нього напередодні визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. - Кам'янець-

Подільський, 1991. - С. 339-340.

Пиріг П.В. Вітчизняні історики України: історіографічні нариси. - К., 1991.

Пиріг П.В. Економічні зв'язки Чернігівщини в середині XVII ст. // Український історичний журнал. - 1991. - № 12. - С. 45-50.

Пиріг П.В. Чернігівщина напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. - К.: Вид-во КДПІ, 1992.

Пиріг П.В. Події Визвольної війни українського народу 1648 - 1654 рр. на Чернігівщині (на допомогу вчителям історії). - К.: Вид-во КДПІ, 1992.

Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. - К., 1992. - Вип. 2-3. - С. 32-44.

Пирог П.В. К вопросу о борьбе населения города Полоцка с унией в первой половине XVII века // Гісторыя і архелогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годзю Полацка).-Полацк, 1992. -С. 49-50.

Пиріг П.В. Надання Чернігову Магдебурзького права // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1992. - Частина 3. Секція суспільно-політичних та гуманітарних наук. - С. 104-105.

Пиріг П.В. До питання про монастирське землеволодіння на Чернігівщині напередодні Визвольної війни українського народу // 1000 років Чернігівської єпархії. Тези доповідей церковно-історичної конференції (Чернігів, 22-24 вересня 1992 р.) - Чернігів, 1992. - С. 78-80.

Пиріг П.В. Деякі проблеми історії Чернігівщини в науковій спадщині М.І.Костомарова // Микола Костомаров і проблеми суспільного та культурного розвитку української нації. Науково-практична конференція, присвячена 175 річниці з дня народження Миколи Костомарова (Рівне, 13-14 травня 1992 р.) - Рівне, 1992. - С. 16-118.

Пиріг П.В. З історії національно-визвольного руху на Чернігівщині в середині XVII ст. // Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 р.). Тези доповідей. - К.; Миколаїв, 1992. - Частина II. - С. 73-74.

Пиріг П.В. Чернігівщина у Визвольній війні українського народу 1648 - 1654 рр. - К.: НМК ВО, 1993.

Пиріг П.В. Надання місту Стародубу Магдебурзького права // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). - Рівне, 1993. - С. 26-28.

Пиріг П.В., Цибульський В.І. Справи магістрату Ніжина за 1651-1657 рр. - важливе джерело з історії міста середини XVII століття // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (Історія і сучасність). Тези міжнародної науково-практичної конференції (м. Рівне, 7-9 квітня 1993 р.). - Рівне, 1993. - С. 105-106.

Пиріг П.В. З історії торгівлі у другій половині XVII століття // Україна - Греція: історія та сучасність. Тези міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29-30 вересня 1993 р.). - К., 1993. - С. 112-114.

Пиріг П.В. «Реєстр Війська Запорізького» - важлива писемна пам'ятка XVII століття (Регіональний аспект дослідження) // Тези доповідей науково-практичної конференції «Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI -XVIII ст.» - К.; Слов'янськ, 1993. - С. 52-54.

Пиріг П.В. До питання про Чернігівське воєводство // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1993. - Випуск II. - С 13-15.

Пиріг П.В. Берестечко і визвольна боротьба на Чернігівщині у 1651 році // Берестецька битва в історії України. Тези четвертої республіканської науково-практичної конференції. - Рівне, 1993. - С. 26-28.

Пирог П.В. Белорусско-украинские связи в середине XVII в. // Усебеларуская канферэнцыя гісторыкаў «Гістарычная навука і гістарычная адукацыя у Республіцы Беларусь (новыя канцэпцыі і падыходы). - Мінск, 3-5 лютага 1993 г.:

Тезиси докладаў і паведамленняў. - Мінск: Інстытут гісторыі АН Беларусі, 1993. - Частка I. - С. 79-81.

Піріг П.В. Переселенський рух на Чернігівщині в середині XVII ст. // Історія народного господарства та економічної думки України. Міжвідомчий збірник наукових праць. - К.: Наукова думка, 1994. - Вип. 26-27. - С. 140-146.

Піріг П.В., Сушко А.І. Україна і Білорусія: із історії зв'язків під час визвольної війни середини XVII століття // Південь України і складання української державності: історія і сучасність. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 26-27 травня 1994 р. м. Одеса. - Одеса, 1994. - Частина 2. Секції 3, 4, 5. - С. 159-162.

Піріг П.В. Військові події на Чернігівщині в 1663-1664 роках // Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези п'ятої науково-теоретичної конференції 2 липня 1994 року. - Рівне, 1994. - С. 22-23.

Піріг П.В. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини середини XVII ст. // Київська Старовина. - 1994. - № 4. - С. 71-75.

Піріг П.В. Чернігівщина і Слобожанщина: із історії зв'язків у середині XVII століття // Матеріали Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. - Суми, 1994. - Частина I. - Історія. - С. 50-54.

Піріг П.В. Пам'ятники Богдану Хмельницькому на Чернігівщині // Регіональна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму» (19-20 квітня 1994 р. м. Черкаси). Тези доповідей і повідомлень. - К.; Черкаси, 1994. - С. 94-96.

Піріг П.В. Проблеми торгівлі Чернігівщини другої половини XVII століття в науковій спадщині М.Є.Слабченка // Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Наукова спадщина і життєвий шлях. Збірник статей. - Одеса, 1995. - С. 69-75.

Піріг П.В. Із хроніки кримінальних подій Ніжина (За матеріалами справ магістрату 1651-1657 рр.) // Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність» (Матеріали пленарного і секційних засідань). - К.: Рідний край, 1995. - Частина I. - С. 170-171.

Піріг П.В. Універсали українських гетьманів місту Ніжину - важливе джерело з історії торгових відносин Чернігівщини другої половини XVII століття // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1995. - С. 155-156.

Піріг П.В. Справи магістрату Ніжина за 1651- 1657 роки - важливе джерело для вивчення соціального становища міста середини XVII століття // Тези доповідей міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1995. - С. 157-158.

Пірог П.В. Взаимопомощь украинского и белорусского народов во время Освободительной войны середины XVII в. // Региональная конференция «Гістарычныя лесы Верхняга Падняпроўя». - Магілеў, 1995. - Частка II (гісторыя). - С. 48-52.

Піріг П.В. До історії полку Івана Дзинковського // Богдан Хмельницький і його доба. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю з дня народження Великого Гетьмана 24-25 жовтня 1995 р. - К., 1996. - С. 252-257.

Піріг П.В. З історії ярмаркової торгівлі на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Історія та культура Лівобережжя України. Матеріали міжнародної конференції, травень 1996. - К.; Ніжин, 1997. - С. 31-34.

Піріг П.В., Слабченко М.Є. про торгівлю Чернігівщини в другій половині XVII ст. // Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Берестецька битва в історії України». - Рівне - Пляшева, 1996. - С. 132-134.

Піріг П.В. Джерела з історії Чернігівщини XVII ст. (у фондах Інституту рукопису НБУВ) // Наукові праці НБУВ. Бібліотека. Наука. Культура. Інформація. - К., 1998. - Випуск 1. - С. 146-148.

Піріг П.В. Нариси соціально-економічної історії Чернігівщини у другій половині XVII ст. - К., 1998.

Піріг П. Торговля спиртними напоями на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 1999. - № 3. - С. 160-163.

Пиріг П. Політико-адміністративний устрій Чернігівщини за польської доби (1618 - 1648 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 4. - С. 9-19.

Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира (1663-1664 рр.) // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5. - С. 15-24.

Пиріг П. Цехова організація ремесла на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Київська Старовина. - 1999. - № 5. - С. 155-163.

Пиріг П. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654-1655 рр. // Сіверянський літопис. - 2000. - № 1. - С. 11-15.

Пиріг П. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII століття // Київська Старовина. - 2000. - № 2. - С. 143-145.

Пиріг П.В., Горкава Л. Крону майбутнього формує коріння історії // Сіверянський літопис. - 2000. - № 5. - С. 155-156.

Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. - 2001. - Випуск 3. - С. 106-110.

Пирог П.В. Чениговщина в торгових зв'язках України, Росії і Белорусії во второй половине XVII века // Матеріали IV Сумської історико-краєзнавчої конференції, 14-15 грудня 2001 року. - Суми, 2001.

Пиріг П.В. Лісові промисли Чернігівщини в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2001. - Випуск другий. - С. 14-20.

Пиріг П.В. Російські воеводи на Чернігівщині в другій половині XVII ст. // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2001. - Випуск другий. - С. 21-28.

Пиріг П. Цивільні і кримінальні справи Ніжинського магістрату 1651-1657 рр. // Сіверянський літопис. - 2001. - № 4. - С. 26-35.

Пиріг П. Протоколи Ніжинського магістрату 1659 і 1674 рр. // Сіверянський літопис. - 2002. - № 2. - С. 32-42.

Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2002. - Випуск третій. - С. 118-126.

Пиріг П.В., Марценюк С.П. Історія Чернігівщини в творах М.С. Грушевського. Методичні рекомендації для вчителів історії. - Чернігів, 2002.

Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина (в помощь студентам, преподавателям, учителям истории). - Чернигов, 2002.

Пиріг П. Джерела Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) про млинарство на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Сіверянський літопис. - 2002. - №4. - С. 24-28.

Пиріг П. З історії Чернігівського наукового товариства // Сіверянський літопис. - 2002. - № 5. - С. 49-50.

Пирог П.В. К вопросу о русских воеводах на Украине во второй половине XVII века // Отечественная история. - 2003. - № 2. - С. 162-168.

Пиріг П.В. Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. - Чернігів, 2003. - Випуск четвертий. - С. 86-94.

Пирог П.В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина (в помощь студентам, преподавателям, учителям истории). - Чернигов, 2003.

Джерела та література:

1. Дашкевич Я. Полково - сотенний лад XVII - XVIII століть на Україні - штучна « біла пляма » // Пам'ятки України. - 1990. - № 1. - С. 6.

Балабушевич Т.А. До питання про публікацію джерел з соціально-економічної історії малодосліджених регіонів України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. - К., 1998.

Десять документів до історії Стародубщини і Стародубського полку XVII-XVIII ст. (Підготовка до друку і передмова Ю. Мищика) // Сіверянський літопис. - 1996. - № 1. - С. 103-109.

Мищик Ю. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // Київська Старовина.

- 1992. - № 3. - С. 6.

Репина Л.П. Локальные исследования и национальная история: проблема синтеза // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. - М.: Наука, 1989. - Выпуск I. - С. 148-158.

2. Див.: Бутич І. Олександр Лазаревський // Олександр Матвійович Лазаревський. 1834-1902. Матеріали до біобібліографії. - К., 1994. - С.15.

3. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. - 1888. - Т. XXII. - С. 79-116.

4. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340-1654). - М.: Университетская типография, 1888. - Т. II; 1889. - Т. III.

5. Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського. Інститут рукописів. - Ф.Х. - Спр. 12112. Пиріг П. З історії Чернігівського наукового товариства // Сіверянський літопис. - 2002. - № 5. - С. 49-50.

6. Див.: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв СМ. М.С. Грушевський і academia. Ідея, змагання, діяльність. - К.: Інститут Української археографії, 1993. - С. 185.

7. Оглоблін О. Вадим Модзалевський. Гути на Чернігівщині (Monumenta et fontes artis ukrainicae. Fontes, v. I). У Києві, 1926. У.А.Н. Стор. 191 // Записки історично-філологічного відділу. - У Києві: 3 друкарні Української Академії Наук, 1927. - С. 369-375.

8. Там само. - С. 374.

9. Див.: Коваленко О.Б., Дорошенко Д.І. як історик Чернігівщини // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. - Чернігів, 1991. - С. 44-45.

10. Дорошенко Д. Нарис історії України. - К.: Глобус, 1992. - Т. II (Від половини XVII століття).

11. Див.: Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельничины до мировой войны. - Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII-XVIII столетиях. - Том четвертый. Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины XVII - XVIII вв. - Государственное издательство Украины, 1925. - С. 331.

12. Там само. - С. 15.

13. Федоренко П. Завдання вивчення монастирського господарства (Робочий план і огляд архівного матеріалу) // Студії з історії України науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. - Державне видавництво України, 1929. - Т. II. - С. 5.

14. Див.: Там само.

Федоренко П. З історії монастирського господарства на Лівобережжі XVII - XVIII ст. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. - К.; 1927. - Кн. II. - С. 103-170.

15. Федоренко П. Завдання... - С. 5-6.

16. Див.: Федущак І. Учень і соратник Михайла Грушевського // Київська Старовина. - 1994. - № 1. - С 90.

17. Савич А.А. Борьба за Белоруссию и Украину в 1654-1667 годах // Ученые записки МГПИ имени Потемкина. - М, 1947. - Т.2. - Вып. 2. - С. 79-139.

18. Галактионов И.В. Из истории русско-польского сближения в 50-60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). - Издательство Саратовского ун-та, 1960.

19. Рябцевич В.Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика. - Киев: Изд-во АН УССР, 1963. - Вып. I. - С. 173-174.

20. Ковальский Н.П. Источниковедение истории украинско-русских связей (XVI - первая половина XVII в.): Учеб. пособие. - Днепропетровск: ДГУ, 1985.

Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI - первая половина XVII века): Структура источниковой базы. - Днепропетровск, 1982.

Ковальский Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв. - Днепропетровск: ДГУ, 1984.

Ковальский Н.П., Мыщук Ю.А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск: ДГУ, 1986 и др.

21. Мыщук Ю.А. Немецкая печатная реляция 1649 г. об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы германской истории. Историкографические проблемы германской истории в новое и новейшее время. - Днепропетровск: ДГУ, 1980. - Выпуск 8. - С. 135-153.

Мыщук Ю.А. Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. - Днепропетровск: ДГУ, 1983.

Мыщук Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 годов. - Днепропетровск, 1988 и др.

22. Швидько А.К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI - XVIII вв. Учебное пособие. - Днепропетровск: ДГУ, 1979.

Швидько А.К. Значение воссоединения Украины с Россией для экономического развития городов Левобережной Украины: Учебное пособие. - Днепропетровск, 1985.

Швидько А.К. Социально-экономическое развитие Украины в XIV - середине XVIII века: Учебное пособие. - Днепропетровск, 1988 и др.

ДО БІОГРАФІЇ ПЕРШОГО ЧЕРНІГІВСЬКОГО ГУБЕРНАТОРА АНДРІЯ МИЛОРАДОВИЧА

Українська політична еліта останньої третини XVIII ст. представлена багатьма неоднозначними персоналіями. З одного боку, вони слугували покірним знаряддям у руках російського уряду у справі ліквідації залишків автономії Гетьманщини та її інкорпорації до складу імперії. З іншого - сприяли поширенню освіти, економічному розвитку України, по-своєму відстоюючи її інтереси в кулуарах російської влади. До таких постатей належить перший чернігівський губернатор Андрій Степанович Милорадович. Він відомий як високо освічена людина, талановитий військовий, блискучий адміністратор, але водночас і як «малоросійський» губернатор у всіх тлумаченнях цього слова. Окремі сторінки його біографії на основі сімейних архівів у XIX ст. дослідив чернігівський історик Г.Милорадович¹. Подальші публікації, що побачили світ у XX ст., носили здебільшого довідковий характер². Втім, його життєпис ще й понині містить чимало «білих плям», а діяльність заслуговує на ґрунтовне вивчення.

А.Милорадович походив з відомого козацько-старшинського роду, який залишив помітний слід в історії України. Серед найзнаніших його представників були гадяцький та чернігівський полковники Михайло (?-1726 рр.) та Петро (1723-1799 рр.) Милорадовичі, герой війни 1812-1814 рр. Михайло Милорадович (1771-1825 рр.), історик Григорій Милорадович (1839-1905 рр.), дипломат та публіцист Леонід Милорадович (1841-1908 рр.), фольклорист та етнограф Василь Милорадович (1846-1911 рр.), актор Петро Милорадович (1858-1930 рр.).

Милорадовичі вели свій родовід від сербських графів Охмукевичів, засновником якого був цар Хреля³. На їхньому дворянському гербі було зображено золотий замок кріпосної брами у верхній частині, та два срібні місяці, що дивляться униз, і фрагменти фортеці у нижній частині. Щит увінчував дворянський шолом з короною, на якій зображено собаку у золотому ошейнику⁴.

Родина Милорадовичів осіла на Лівобережжі за часів Петра I, котрий розпочав активне залучення вихідців з південнослов'янських земель для інкорпорації Гетьманщини до складу імперії⁵. Вагому роль у цьому процесі згодом відіграє й А.Милорадович. Під час Російсько-турецької війни у 1711 р. Михайло Ілліч Милорадович виконав таємне доручення Петра I, за що отримав маєтності в Гетьманщині. За два роки по тому на бік Росії перейшли і його брати Гаврило та Олександр⁶.

У 1715 р. М.Милорадовича було призначено гадяцьким полковником. Відтоді його життя було пов'язане з Україною. У 1716 р. він одружився з донькою генерального осавула С.Бутовича, що сприяло його зближенню з козацькою старшиною. У складі української делегації він брав участь у суді над царевичем Олексієм, був ув'язнений у справі П. Полуботка. Про те, наскільки органічно серб М. Милорадович влився до лав старшини, свідчить його підпис під Коломацькими чолобитними 1721 р.⁷ Слід зазначити, що на гадяцького полковника та на його дружину було чимало скарг гетьману від козацтва. Втім, М.Милорадович був ставлеником Петра I, тому навіть при бажанні гетьман нічого вдіяти не міг⁸. Ймовірно, Милорадовичі були наближені до царя через О.Меншикова, з «служителькою» якого був одружений молодший з братів Гаврило⁹. Саме за протекцією О. Меншикова останній «успадував» після смерті Михайла Гадяцький полк. Щоправда, після падіння всевладного фаворита його у 1729 р. було усунуто з посади й навіть віддано під суд за зловживання¹⁰.

Син М.Милорадовича від першого шлюбу з герцеговинкою Степан Михайлович був батьком першого чернігівського губернатора. Він дослужився до рангу бунчукового товариша й помер у 1756 р. До речі, коштом С.Милорадовича та братів Єньків у Чернігові поблизу Воскресенської церкви було збудовано богадільню¹¹. Від шлюбу з М.Гамалією він мав 4 синів - Івана, Михайла, Петра, Андрія. Двоє останніх залишили помітний слід в історії Чернігівщини. Так, П.Милорадович (1725-1798 рр.) відомий як останній чернігівський полковник¹². За двадцять років його правління (1762-1782 рр.) було здійснено перше регулярне планування території колишнього дитинця, укріплено фортецю, тривала активна розбудова міста¹³.

Андрій Степанович Милорадович народився у селі Позняки Лубенського повіту Полтавської області в 1727 р. Після отримання початкової освіти в батьківському домі він разом з братом Петром навчався в Київській духовній академії¹⁴. По її закінченні вступив на службу й вже 17 березня 1747 р. отримав звання бунчукового товариша. За два роки по тому перейшов до регулярної російської армії, де розпочав кар'єру 12 грудня 1749 р. поручиком та гренадером лейб-гвардії. 25 листопада 1758 р. його було підвищено у секунд-майори¹⁵. Під командуванням П. Рум'янцева А.Милорадович брав участь у Семилітній війні (1756-1763 рр.), відзначився під час переможної для російських військ битви при Кунерсдорфі, де був поранений, та при осаді прусського міста Колберг. Безпосередня участь у військових діях сприяла швидкому просуванню А.Милорадовича по службовій драбині. 1 січня 1760 р. він отримав звання прем'єр-майора, 22 січня 1762 р. - підполковника, а 17 квітня 1763 р. - полковника й дістав під своє командування Севський піхотний полк¹⁶.

Новий зліт кар'єри А. Милорадовича спричинила Російсько-турецька війна 1768-1774 рр., в якій він брав участь з 1771 р. 21 квітня 1771 р. його призначено бригадиром, а вже 25 вересня-генерал-майором. Турецькій війні майбутній чернігівський губернатор завдячував і своєю найбільшою військовою удачею - перемогою під Мачином на Дунаї у жовтні 1771 р. Влітку 1773 р. А. Милорадович із загоном, що складався з трьох ескадронів гусар та двох піхотних полків з артилерією, перейшов під безпосереднє командування О.Суворова, під началом якого прослужив до кінця війни. Цікаво, що у 1799 р. вже його син, М.Милорадович, братиме участь в італійському поході та користуватиметься особливою прихильністю фельдмаршала¹⁷.

Військові успіхи А.Милорадовича та його самовіддана служба не лишилися не поміченими. У 1771 р. за перемогу під Мачином його було нагороджено орденом Св. Анни I ступеня, у 1775 р. з нагоди святкування перемоги - Св. Георгія III ступеня. Крім того, він отримав село Вороньки Лубенського повіту. Згодом, вже за успіхи на адміністративній ниві, А.Милорадовича відзначили орденами Св. Володимира II ступеня (1786 р.) та Св. О. Невського (1795 р.)¹⁸.

Після закінчення Російсько-турецької війни А.Милорадович служив у канцелярії малоросійського генерал-губернатора П.Рум'янцева, з яким зближився ще під час пруської та турецької військових кампаній. 11 квітня 1779 р. отримав чин генерал-поручика, який, згідно з «Табелем про ранги» 1722 р., відповідав III класу, що наближало А.Милорадовича до вершин службової ієрархії¹⁹.

У 1779 р. почався новий, адміністративний, етап у діяльності А.Милорадовича. 24 травня 1779 р. Катерина II наказала П.Рум'янцеву розпочати підготовку до проведення намісницької реформи, яка означала остаточне скасування залишків автономії Гетьманщини²⁰. Згідно з «Учреждением для управления губерний» Російської імперії 1775 р. замість полково-сотенного устрою запроваджувався поділ на намісництва та повіти²¹. Тому слід було визначити кордони Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв із розрахунку 300-400 тис. душ у кожному та поділити їх на повіти. Для раціональнішого поділу передбачалося здійснити обстеження територій Лівобережної України та впорядкувати відповідні описи. Очолити цю роботу було доручено А.Милорадовичу, якого Катерина II в іменному наказі Сенатові від 5 травня 1779 р. призначила членом Другої

Малоросійської колегії і малоросійським губернатором²². З.Когут пов'язує запровадження цієї посади з необхідністю проведення великої технічної роботи по підготовці до проведення реформи²³. Здійснення опису Лівобережної України стало першим серйозним завданням А.Милорадовича на новій посаді.

В ордері від 3 липня 1779 р. П.Рум'янцев докладно розтлумачив доручення новому губернатору і вказав маршрут, за яким мала просуватись експедиція. А.Милорадович мусив вирушити від гирла ріки Судості, рухатися вздовж лівого берега Десни, поблизу гирла ріки Сейм переправитися у Борзнянському напрямку, поблизу містечка Онбиш переправитися через ріку Остер, звідки рухатись до міста Ічні, продовжити рух вздовж ріки Удай до місця її впадіння в Сулу, лівим берегом Сули просуватися до Дніпра, звідки, досягнувши кордону з Новоросійською губернією, повертатися до гирла річки Судость. Аналіз документації комісії А.Милорадовича, зокрема його рапортів П.Рум'янцеву, ордерів «комісіонерам» і звітів про обліковані населені пункти та людність свідчать, що він дотримувався визначеного генерал-губернатором маршруту²⁴.

Під час об'їзду означеної території А.Милорадович мав «обозреть лично лежащая в сей части города, местечка, села, деревни и всякия селения и сделать свои примечания в рассуждении физического и морального их положения..., и притом изведывая в точности о всяком местечке, все ли оно короне принадлежит или суть там подданыя владельческия и чьи они именно или и все местечко партикулярного владения по грамотам, надачам или купле и от кого именно?»²⁵.

Для виконання доручення П.Рум'янцева А.Милорадович залучив компетентних службовців, які протягом тривалого часу перебували на службі й користувалися його довірою. Зокрема, в 1779 р. у роботі комісії брав участь його рідний брат Петро, останній чернігівський полковник, а впродовж 1779-1781 рр. троюрідний брат Микола Милорадович, капітан Чернігівського легкокінного полку. Останній, до речі, був єдиним із представників козацької старшини, хто брав участь не тільки в об'їзді краю, а й у впорядкуванні описів та карт намісництв²⁶.

Щоб забезпечити єдиний підхід до справи, А. Милорадович розробив спеціальну інструкцію, «каким образом и с каковым примечанием персонам, определенным для описания в сотнях сел, деревень, слобод, хуторов, заводов и всякого малейшего поселения поступать». У цій інструкції він вимагав точності й повноти відомостей, звернув увагу членів комісії на необхідність вивчення усіх аспектів розвитку регіону: демографічного, соціального, економічного тощо²⁷.

Робота членів комісії була досить чітко регламентована і перебувала під постійним контролем А.Милорадовича. Він особисто оглядав та за допомогою писарів описував міста і містечка, а члени комісії описували дрібні поселення. «Комісіонери» повинні були підтримувати з ним постійний зв'язок та кожні 2-3 дні звітувати про виконану роботу. Проаналізувавши зібрані матеріали, він визначав «комісіонерам» нові завдання²⁸. Щоб уникнути зволікань в укладанні описів, Андрій Степанович навіть використовував на потреби комісії власні кошти, які згодом повертали йому з канцелярії Малоросійського скарбу²⁹.

Слід зазначити, що А.Милорадович отримав досить широкі повноваження і користувався цілковитою підтримкою та довірою П. Рум'янцева. Так, члени комісії мали право терміново отримувати необхідні дані у магістратах, полкових та сотенних канцеляріях, а також у архіві Другої Малоросійської колегії³⁰. У разі потреби генерал-губернатор особисто ініціював упорядкування Другою Малоросійською колегією необхідних комісії відомостей³¹. Місцеві установи мали усіляко допомагати членам комісії, вчасно надавати підводи для переїзду, мобілізувати необхідну кількість обслуги тощо. А.Милорадович мав право залучати до складання описів військових та значкових товаришів і сотенних старшин³².

Об'їзд і описування земель Лівобережної України було здійснено в два етапи. Протягом 1779 р. було обстежено східну частину Гетьманщини (тобто головним чином територію Новгород-Сіверського і Чернігівського намісництв), а в 1780-1781 рр. - західну³³.

Як зазначалося вище, комісію А.Милорадовича було створено у безпосередньому зв'язку з проведенням адміністративної реформи. Тож після отримання П.Рум'янцевим сенатського наказу від 22 жовтня 1780 р., в якому вимагалось «осмотреть на месте удобность разделения того края на три губернии и оных на округа по числу жителей, назначить города губернские и уездныя», опрацювати відповідні пропозиції було доручено А.Милорадовичу³⁴. Крім того, згідно з ордером П.Рум'янцева від 19 січня 1780 р. малоросійський губернатор у зв'язку із смертю генерального обозного С.Кочубея (1725-1779 рр.) мав опікуватися справами Генеральної артилерії³⁵.

Упродовж 1781 р. члени комісії провели велику роботу по систематизації зібраного матеріалу. На етапі упорядкування описів А.Милорадович здійснював загальне керівництво, а основну роботу провели канцеляристи Другої Малоросійської колегії.

До середини серпня 1781 р. було виготовлено карти³⁶, а до кінця року - кілька різновидів описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв³⁷. З них найбільшу інформативну цінність мають описи Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв 1779-1781 рр., які містять відомості про місцезнаходження населених пунктів, природно-кліматичні умови, соціальну структуру людності, стан сільського господарства, торгівлі, ремесел та промислів краю³⁸. Місцезнаходження аналогічного опису Київського намісництва на сьогодні не встановлено.

У вересні 1781 р. А.Милорадович за дорученням генерал-губернатора здійснив подорож до Санкт-Петербурга, де вручив Катерині II карти намісництв та описи Києва, Новгорода-Сіверського і Чернігова³⁹. Перед тим, у серпні 1781 р., він відвідав у Вишеньках П.Рум'янцева, де отримав необхідні настанови і супроводжувальні листи⁴⁰. Вочевидь пропозиції А.Милорадовича щодо нового поділу Лівобережної України були схвалені, оскільки 16 вересня 1781 р. було видано іменний указ про створення трьох намісництв,⁴¹ а 30 вересня 1781 р. - про його призначення «правителем Черниговского наместничества»⁴².

Підготовка до урочистого відкриття намісництв розпочалася ще на початку 1781 р. Під губерніальні та повітові установи мали бути відведені окремі будівлі. Через брак вільних приміщень було розпочато термінове будівництво, яким опікувався А.Милорадович. Він знаходив оптимальні підради, контролював закупівлю будматеріалів та меблів, розпоряджався коштами⁴³. Про масштаби проведеної роботи свідчить той факт, що тільки у Чернігові у 1781 р. було споруджено п'ять адміністративних приміщень та в одному здійснено капітальну перебудову⁴⁴.

Урочисте відкриття Чернігівського намісництва відбулося 19 січня 1782 р. На церемонії відкриття був присутній П.Рум'янець. Святування цієї події тривало з 18 по 23 січня 1782 р. і супроводжувалося молебнями, феєрверками, бенкетами та народними гуляннями⁴⁵. 8 лютого 1782 р. Катерина II надіслала П.Рум'янцеву своє «благоволение» і доручила оголосити його всім учасникам підготовки до запровадження намісництв⁴⁶. А.Милорадович не забув тих, хто працював з ним в комісії. Згідно з його «доношеннями» вони отримали підвищення у чині, а деякі продовжили службу під його началом у намісницьких установах⁴⁷.

Досвід з організації проведення описів стався у пригоді А.Милорадовичу за років його перебування на посаді губернатора. В 1784 р. у Російській імперії почалася робота з підготовки топографічних описів усіх намісництв. У березні 1784 р. П.Рум'янець наказав київському, чернігівському та новгород-сіверському губернаторам «возложить собрание сих известий ... на некоторых из членов присутственных мест или на обывателей, учением или упражнением в таковых делах знание приобретающих с тем, чтобы они прилежнейшее старание в самоскорейшем того произведении в действие употребили»⁴⁸. За пропозицією П.Рум'янцева А.Милорадович доручив цю справу раднику карного суду О.Шафонському⁴⁹. Хоча цього разу чернігівський губернатор не брав безпосередньої участі в об'їзді територій та впорядкуванні опису, але був

своєрідним посередником між П.Рум'янцевим та О.Шафонським, клопотався про його «отлучение от должности для собирания сведений», організував збирання необхідних даних повітовими землемірами, городничими та справниками, звертався за допомогою до єпископа чернігівського та новгород-сіверського Феофіла та київського митрополита Самуїла⁵⁰. Зрештою, саме чернігівський губернатор 21 січня 1787 р. надіслав «Черниговского наместничества топографическое описание» П.Рум'янцеву⁵¹.

Водночас у 1785-1786 рр. А.Милорадович координував роботу губернського і повітових землемірів по складанню «Описания озерам, рекам и впадающим в оныя речкам, ручьям, равно и горам, состоящим в Черниговском наместничестве», а також городничих, справників та нижніх земських судів по впорядкуванню опису «О продуктах или произведениях здешних родов»⁵².

У березні 1786 р. на Лівобережній Україні розпочалася робота по підготовці до зустрічі Катерини II під час її поїздки в Україну та Крим. Намісницьке правління мало забезпечити спорудження тріумфальних брам, належний стан поштових станцій та переправ, «исправные хоромы» та обслуговування імператриці та її почту. Особливими інструкціями регламентувались інтер'єр будинків, чисельність охорони для вельможної гості, заготовлення провіанту та фуражу. А.Милорадович контролював хід підготовки, особисто вникав у найменші нюанси. Так, він наказав перенести тріумфальні брами, влаштувати «пирамиды для зажения площадок, дорогу от почтового двора за Стрижем и до крепости обсадить сосенками, «непорядочные строения» на пути ... шествия снести» тощо⁵³. Під час проїзду Катерини II у січні 1787 р. він, згідно з церемоніалом, зустрічав її на кордоні Чернігівського намісництва та супроводжував до кордонів Київського.

Намісництво, яке очолював А.Милорадович, проіснувало з 1782 по 1796 р., коли було запроваджено Малоросійську губернію. У 1786 р. в ньому налічувалось 746850 мешканців (крім дворян)⁵⁴. Згідно з даними Г.Милорадовича, Андрій Степанович був чернігівським губернатором упродовж всього часу існування намісництва⁵⁵. Саме за роки його правління в Чернігові було відкрито Головне народне училище (1789 р.). Крім того, після намісницької реформи до запровадження у 1785 р. карабінерних полків А.Милорадовичу спільно із київським губернатором підпорядковувалось козацьке військо.

Про ставлення чернігівського губернатора до боротьби патріотичних кіл за відновлення колишніх «прав і вільностей» найкраще свідчать його слова, сказані Г. Полетиці у 1781 р.: «Фамилия ваша, имяне, немолодыя лета да будут смягчением патриотической горячности ... Оставим дела, судьбою влекомыя»⁵⁶.

У 1768 р. А.Милорадович взяв шлюб з Марією Андріївною Горленко, небогою бігородського єпископа. Вони мали двох дітей - Михайла та Марію. Дружина померла в 1772 р. після народження доньки. Михайло Андрійович Милорадович (1771-1825 рр.) отримав блискучу освіту в Кенігсберзькому та Страсбурзькому університетах, вивчав військово-мистецтво в Меці та Страсбурзі. У молоді роки він доставляв чимало клопоту батьку своїм марнотратством. Так, хворий А.Милорадович незадовго до смерті в листі від 14 березня 1796 р. скаржився брату Петру: «Сын мой по его несчастному положению из малолетства лучшия деревни успел уже в банке заложить, откуда я получал знатный доход, без которого я жить здесь не в состоянии, и начал и сам в долг приходить; к весне отсель людей избавляю в деревню, дай Бог и самому вслед»⁵⁷. Щоправда, в історію М.Милорадович увійшов як талановитий військовий, герой російсько-французької війни 1812-1814 рр.⁵⁸, за особливі заслуги в якій у 1813 р. отримав титул графа. Він дослужився до чина генерала від інфантерії, був київським військовим губернатором, згодом санкт-петербурзьким військовим генерал-губернатором й помер від поранення, отриманого на Сенатській площі від декабриста П.Каховського.

Чоловіком доньки А.Милорадовича Марії (1772-1851 рр.) був дійсний статський радник М.Стороженко, у 1803-1815 рр. - чернігівський губернський предводитель дворянства⁵⁹.

Помер А.Милорадович, за різними даними, у 1796 чи 1798 р. Похований у Чернігові в Єлецькому монастирі⁶⁰.

Джерела та література:

1. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк. - СПб., 1877; Його ж. Милорадович А.С. (1727 - 1796) - первый правитель Черниговского края // Черниговские губернские ведомости. - 1896. - № 784.
2. О губернаторе черниговского наместничества Андрее Степановиче Милорадовиче // Черниговский историко-археологический календарь на 1906 год. - Чернигов, 1906. - С. 244; Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. - Чернігів, 1998. - С. 48; Опанасенко В.В. Дворянський рід Милорадовичів // Наукові записки Київського державного університету. - Историчні науки: Випуск на 10-річчя кафедри історії України. - К., 2000. - С. 85.
3. Опанасенко В.В. Дворянський рід Милорадовичів // Наукові записки Київського державного університету. - Историчні науки: Випуск на 10-річчя кафедри історії України. - К., 2000. - С. 83.
4. Лукомский В. К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. - К., 1996. - С. 111 - 112.
5. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2004. - С. 246, 265.
6. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 130 - 131.
7. Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. - К., 2004. - С. 256.
8. Лазаревский А. Милорадовичи // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1896. - Т. XIX. - С. 310; Полонська-Василенко Н. Історія України. - К., 1995. - Т. 2. - С. 88.
9. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 131.
10. Лазаревский А. Милорадовичи // Энциклопедический словарь / Издатели Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. - СПб., 1896. - Т. XIX. - С. 310.
11. Студьонова Л. Ось де, люди, наша слава (бесіди про Чернігівське козацтво). - Ніжин, 2004. - С. 38.
12. Гетьманські універсали з колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / Підготовка до друку І. Ситого // Сіверянський літопис. - 1998. - № 6. - С. 72 - 73.
13. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. - Чернігів, 1998. - С. 48.
14. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 330.
15. Там само. - С. 330.
16. Там само. - С. 331.
17. Там само. - С. 336.
18. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 132.
19. Туркестанов Н. Губернский служебник или список генерал-губернаторам, правителям, поручикам правителя, председателям уголовной и гражданской палат и дворянским предводителям в 47 наместничествах (1777 - 1796 гг.). - СПб., 1869. - С. 111.
20. Письма Екатерины II к графу Румянцову // Сочинения императрицы Екатерины II. В 3 т. - СПб., 1850. - Т. III. - С. 247.
21. Акты царствования Екатерины II: учреждения для управления губерний и жалованные грамоты дворянству и городам / Под ред. Г.Н.Шмелева. - М., 1907. - С. 1 - 103.
22. Распоряжение графа П.А.Румянцева по управлению Малороссией (1779 г.) // Черниговские губернские ведомости. - 1888. - № 19, 23. - Часть неофициальная.
23. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 - 1830. - К., 1996. - С. 185.
24. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2, 15; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 42, 44, 53; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 56 зв.
25. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі - ЦДІАК України). - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 9.
26. Відділ рукописів Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського. - Ф. Архів Г. Милорадовича. - Спр. АЛ 19 - 7/2 / 506. - Арк. 1 - 1 зв.
27. Федоренко П. Опис Новгород - Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород - Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. VII.
28. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 2; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 42, 44 - 44 зв., 53; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 48 зв., 56 зв.
29. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 14 зв., 279; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 39; - Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 681. - Арк. 10.
30. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 19 - 21; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - 2 - 3; - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 51 зв.

31. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 501. - Арк. 15, 281; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 2, 113; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 42 зв., 57 зв.
32. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14148. - Арк. 3 зв. - 4; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 20 зв., 51.
33. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 2. - Спр. 457. - Арк. 10, 11, 14, 15, 17; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 48, 52; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 815. - Арк. 58, 85 - 85 зв.
34. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 15, 285, 286 - 286 зв.
35. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13813. - Арк. 1 зв., 30, 31; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 2 зв.
36. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
37. Докладніше див.: Бутич І.Л. Географічні описи Київського намісництва // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип. 2. - С. 163 - 178; Гринь О.В. Історія створення Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779 - 1781 рр. // Вісник Черкаського університету. - Історичні науки. - 2003. - Вип. 50. - С. 32 - 37; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. / Упоряд. Г.В.Болотова та ін. - К., 1989; Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Збірник наукових праць. - К., 1999. - С. 83 - 92; Федоренко П. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781 рр.) // Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931. - С. III - XXI.
38. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 - 1781). - К., 1931; Описание Черниговского наместничества (1781 г.). - Чернигов, 1868; Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). - Ф. II. - Оп. 1. - Спр. 13697.
39. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 4 - 5. - С. 38.
40. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 69. - Арк. 1.
41. Полное собрание законов Российской империи. - СПб., 1830. - С. 246.
42. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 12479. - Арк. 479; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13755. - Арк. 48; ІР НБУВ. - Ф. I. - Спр. 63505 - 63607. - Арк. 117.
43. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 3 - 4, 11.
44. Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 279.
45. Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. - К., 1994. - С. 688 - 699.
46. ЦДІАК України. - Ф. 206. - Оп. 1. - Спр. 216. - Арк. 3; Струкевич О. К. Україна - Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми). - К., 1996. - С. 77.
47. ЦДІАК України. - Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 14134. - Арк. 33 зв., 237, 241; Ф. 54. - Оп. 3. - Спр. 13755. - Арк. 55; Ф. 204. - Оп. 1. - Спр. 47. - Арк. 67 зв. - 68; Ф. 763. - Оп. 1. - Спр. 716. - Арк. 167 зв.
48. Державний архів Чернігівської області. - Ф. 712. - Оп. 1. - Спр. 245. - Арк. 35.
49. Стороженко Н.В. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского // Университетские известия. - К., 1886. - № 10. - С. 136.
50. ЦДІАК України. - Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 211. - Арк. 236, 407; Ф. 204. - Оп. 2. - Спр. 212. - Арк. 48; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 170. - Арк. 167; Ф. 736. - Оп. 1. - Спр. 972. - Арк. 1 - 2; Петrenchенко І. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5. - С. 101 - 104, 106 - 107; Ї ж. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 63 - 68.
51. Петrenchенко І. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського // Сіверянський літопис. - 1999. - № 5. - С. 106 - 107.
52. Петrenchенко І. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6. - С. 68 - 73.
53. Добровольський П.М. Путешествие императрицы Екатерины II через Черниговский край (по делам черниговских архивов) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1903. - С. 64.
54. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. - К., 1851. - С. 186.
55. Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 337.
56. Мезько-Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. - Острог - Нью-Йорк, 2000. - С. 56.
57. Там само. - С. 339.
58. Чуприна М. Участь населення Чернігівщини у війні проти французьких загарбників // Сіверянський літопис. - 1998. - № 3. - С. 63, 65.
59. Милорадович Г. Родословная книга черниговского дворянства. - СПб., 1901. - Т. 2. - Ч. 6. - С. 133.
60. Там само. - С. 132; Милорадович Г.А. Андрей Степанович Милорадович, покоритель Мачина в 1771 году, Черниговского наместничества губернатор. Биографический очерк // Вырезка из журнала «Военный сборник». - СПб., б.д. - С. 339.

ОРГАНІЗАЦІЇ ТОВАРИСТВА «ЗНАННЯ» УКРАЇНИ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ У СИСТЕМІ БЕЗПЕРЕРВНОЇ ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ: ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються питання діяльності організацій товариства «Знання» на Чернігівщині в контексті їхньої ролі в забезпеченні безперервної освіти дорослих через лекційну роботу, системні форми пропаганди знань (цикли лекцій, лекторії, народні університети, школи передового досвіду, трибуни вчених тощо).

Популяризація знань серед населення у будь-яку епоху є обов'язковою умовою стабільного функціонування суспільства. Товариство «Знання» України, з цієї точки зору, є унікальною організацією, досвід роботи якої повинен бути застосований в сучасних умовах, коли для кожної нації першочергового значення набуває освітній, просвітницький «прорив». Саме Товариство «Знання», продовжуючи кращі просвітанські традиції, може взяти на себе частину суспільних і державних функцій щодо подальшого розвитку освіти дорослого населення, створення системи безперервної освіти громадян, підвищення культурного, наукового і освітнього рівня широких верств населення. Тому дослідження одного з найважливіших аспектів діяльності організацій товариства «Знання» - забезпечення безперервної освіти дорослих, в т. ч. у регіональному розрізі представляє науковий і практичний інтерес.

Проблема участі товариства «Знання» України в організації системи безперервної освіти дорослих практично не досліджена. Фрагментарно вона висвітлювалася в ряді дисертацій з питань лекційної пропаганди (М.А.Кладіна, В.А.Кузнецов, М.І.Соцький, Н.В.Старунська та інші). Написані за радянських часів, ці дослідження в основному носили політико-ідеологічний характер. Ширше просвітницька і освітянська спрямованість знанівських організацій висвітлена в дисертації М.М.Коропатника «Діяльність організацій товариства «Знання» України (1976-1985 рр.)» - К., 1995. Заслужує на увагу колективна праця «Знання»: традиції і сучасність, К., 2003, присвячена 55-річчю товариства «Знання» України. Ювілею товариства присвячена також стаття М.Коропатника «Товариство «Знання» України - феномен радянської епохи, що пережив її: причини та наслідки» у журналі «Сіверянський літопис», № 4 за 2003 рік. Що ж до історичних досліджень діяльності організацій товариства «Знання» безпосередньо на Чернігівщині, то цьому питанню присвячена практично лише одна стаття М.Коропатника «Організації товариства «Знання» на Чернігівщині: вчора, сьогодні, завтра» («Сіверянський літопис», 1995, № 5).

Таким чином, доволі цікавий історико-культурний пласт у діяльності обласного відділення лекційно-просвітницької організації - *забезпечення системи безперервної освіти дорослих - на сьогодні залишається недостатньо дослідженим.*

Це і зумовило конкретну мету статті - показати в контексті еволюції організацій товариства «Знання» на Чернігівщині розвиток системних форм лекційно-просвітницької діяльності, котрі забезпечували процес безперервної освіти дорослих, на основі аналізу цього напрямку роботи знанівських колективів зробити відповідні висновки і пропозиції.

Товариство «Знання» було засновано через декілька років після Другої світової війни (в Україні - 16 січня 1948 р.),¹ коли виникла нагальна потреба у залученні

до просвітницької роботи інтелігенції. Це пояснюється головним чином двома обставинами. По-перше, з'явилися якісно нові фактори, серед яких - науково-технічна революція, що поставила перед суспільством завдання освітнього та інформаційного переосмислення не лише уявлень про оточуючий світ, але й ролі самої людини, соціуму. По-друге, одним із наслідків війни для Радянського Союзу стало значне зниження освіченості і культури широких верств населення, втрата освітніх навичок колишніми фронтовиками.

На Чернігівщині формування структур товариства розпочалося у серпні 1948 року із створення опорних пунктів в обласному центрі (на базі учительського інституту), Ніжині (педагогічний інститут), Прилуках (педучилище), Носівці (селекційно-дослідна станція). На початок 1949 р. обласне відділення товариства нарахувало 102 дійсних члени і 16 членів-змагальників.² За останні п'ять місяців 1949 року ними прочитано 136 лекцій.³

У 1949 р. при обласному відділенні товариства створені перші науково-методичні секції: історико-філософських наук та міжнародних відносин, суспільно-політичних наук, літератури та мистецтва, сільськогосподарських наук, медичних та природничих наук.⁴ Тематичний діапазон секцій з роками розширювався, і в 1956 р. обласна організація вже нараховувала 9 секцій з більш диференційованим тематичним ухилом: історії КПРС та філософії, історії СРСР та загальної історії, сільськогосподарських знань, науково-технічних знань, держави і права, медичних наук, військових наук, педагогіки та психології, міжнародних відносин.⁵

Перед організаціями товариства поставлено завдання не стільки кількісного, скільки якісного росту, в тому числі залучення до його лав усіх 46 Героїв Соціалістичної Праці. Правда, це завдання виконано лише частково - лекторами стали, з чисто об'єктивних причин, лише знамениті Г.М.Оніщенко, М.Я.Олексієнко, Г.В.Плющ, Г.Д.Довженко, М.І.Брелюк (лауреат Сталінської премії).⁶ Проте саме такі люди в той час могли у своїх виступах поєднувати теорію з практикою і справді користувалися авторитетом серед сільських слухачів, на яких через аграрний статус області робилася ставка в лекційно-просвітницькій діяльності. Якщо в 1950 р. для колгоспників прочитано 34% від загальної кількості лекцій, то в 1952 р. - вже 66%.⁷

Розпочавши просвітницьку роботу з разових публічних лекцій, товариство поступово переходило до системних форм роботи як ефективніших для забезпечення процесу безперервної освіти: циклів лекцій, лекторіїв, кінолекторіїв, радіолекторіїв, народних університетів. Такий напрямок розвитку республіканського товариства підтримав V з'їзд організації, який відбувся у лютому-березні 1961 р.⁸ Він націлював громадськість на розвиток народних університетів, котрі створювалися на місцях разом з органами культури, профспілками та іншими організаціями і стали важливою ланкою безперервної освіти дорослих.

Виникнення народних університетів у Радянському Союзі пов'язане із зародженням у 1959 р. нової форми соціалістичного змагання - руху ударників та бригад комуністичної праці, тобто стало одним із проявів росту громадської активності. Народні університети почали створювати з метою надати допомогу трудящим у збагаченні їх знань, підвищення політичного і культурного рівня. Їх об'єктивна привабливість зумовлювалася системністю навчання, різноманітністю форм проведення занять, високим професіоналізмом лекторів і викладачів. Більшість університетів створювалася на базі клубних закладів і мала вирішувати завдання естетичного виховання, тому на початку усі вони називалися університетами культури, що скоріше вказувало на їхню соціальну функцію, ніж на зміст роботи.

На Чернігівщині кількість народних університетів за 5 років - з 1966 по 1970 -

зросла з 63 до 95, а кількість слухачів - з 6,5 тис. до майже 16 тис.⁹ За шістьдесяти роки у 10 разів стає більше народних університетів науково-технічних знань, у дев'ять - сільськогосподарських, утричі - правових знань.¹⁰ Відомим на всю республіку став народний університет сільськогосподарської науки і передового досвіду Щорського району. В 70-х рр. заявив про себе Менський народний університет сільськогосподарських знань, який довгий час очолював перший секретар райкому КПУ Герой Соціалістичної Праці П.К.Сич. У ньому навчалися агрономи, економісти, зоотехніки, ланкові, зав. фермами, бригадири. Популярністю користувався Ріпкинський будинок передового досвіду, в якому постійно виступали спеціалісти району і області, вчені, київських вузів.¹¹

Товариство виконувало завдання безперервної освіти дорослих і через так звані паралельні форми (системи партійного навчання, економічної освіти). Лектори знанівських організацій брали участь у підготовці пропагандистів, нерідко самі вели заняття. В той час, коли одним із нищівних висловлювань партійної преси було «абстрактне просвітництво», підміна пропагандистів лекторами засудувалася. Але саме вона забезпечувала більш-менш простий теоретичний і методичний рівень цієї роботи. Ще відчутнішою і цього разу «легальною» була участь лекторів у роботі системи економічної освіти, створеної в 1970 р. Але економічні школи і семінари, що функціонували в рамках цієї системи, були лише елементом в кампанії економічного всеобучу. Народні університети економічних знань, проблем управління, цикли лекцій з даної проблематики - все це повністю лягало на плечі товариства «Знання», як і інші кампанії цільового всеобучу - правового всеобучу населення, педагогічного всеобучу батьків.

Якщо в 1958 р. в області не було жодного педагогічного університету, то в 1960 р. їх вже працювало 28, у т. ч. університетів для батьків - 22, для вчителів, працівників дошкільних дитячих закладів та піонервожатих - по два для кожної категорії. Вдосконалювалася пропаганда педагогічних знань серед батьків дітей переддошкільного і дошкільного віку. В області на початок 1961 р. нараховувалося понад 60 шкіл матері, які охоплювали майже 2500 слухачів. З 1960 р. розпочали роботу більш як 400 педагогічних лекторіїв, що охоплювали близько 24000 слухачів.¹² Можна зробити висновок, що до початку 60-х рр. в області, як і в Україні в цілому, фактично склалася система педагогічного всеобучу, що з будь-якої точки зору є суспільно корисною справою і серйозним внеском у збагачення просвітницьких традицій української інтелігенції. Більше того, саме в царині поширення педагогічних знань проходили апробацію багато форм і методів лекційної діяльності, що згодом з успіхом застосовувалися на інших напрямках пропаганди знань.

Дієвою формою освоєння нових знань стали школи передового досвіду в сільському господарстві, яких на початок 1961 р. в республіці налічувалося 4818. Понад 300 шкіл працювало і в Чернігівській області.¹³ Відчутно впливала на ефективність сільськогосподарського виробництва робота народних університетів. Так, у народному університеті сільськогосподарських знань Городнянського району на чотирьох факультетах навчалося близько 500 чоловік - голови колгоспів, економісти, бухгалтери, зоотехніки, ветеринари, агрономи, механізатори, бригадири, завідувачі фермами. Теоретичні й практичні заняття вели науковці Української сільськогосподарської академії, київських науково-дослідних інститутів землеробства, механізації і електрифікації, економіки та організації сільськогосподарського виробництва. Такий підхід приносив відчутну користь - у колгоспах району краще освоювалися сівозміни, підносилися культура землеробства, підвищувалися врожаї картоплі, льону, зростала продуктивність тваринництва.¹⁴

Необхідною умовою успішної діяльності товариства «Знання» завжди була

активна участь у поширенні наукових знань серед населення вчених, яка реалізовувалася різними шляхами, в т. ч. через практику укладення договорів колективів наукових закладів і вузів з колективами промислових підприємств про творчу співдружність та взаємодопомогу. Метою таких договорів було сприяння швидшому впровадженню результатів наукових досліджень у виробництво, прискорення науково-технічного прогресу. В Чернігові, наприклад, подібні договори були укладені між вузами, науково-дослідними інститутами і 20 підприємствами, де працювали організації товариства. Керівництвом Республіканського товариства вжито заходів, щоб творча співдружність розвивалася і по лінії пропаганди техніко-економічних знань серед робітників та інженерно-технічного персоналу, щоб організації товариства науково-дослідних інститутів шефтували над заводськими та фабричними лекторськими колективами.

Потреба швидше й краще впроваджувати у виробництво наукові досягнення викликали до життя таку форму пропаганди знань, як дні науки. Їх поява припадає на 1965 рік, коли невелика група київських вчених зустрілася з виробничниками підприємств столиці. У днях науки в Чернігівській області взяли участь 16 вчених. Вони зустрілися із спеціалістами різних галузей народного господарства і культури, робітниками, студентською та учнівською молоддю, виступили не лише з лекціями про перспективи розвитку науки, а й з консультаціями по практичному впровадженню її досягнень у виробництво. Всього відбулося близько 100 лекцій, доповідей та консультацій, на яких побувало 15 тис. чоловік.¹⁵

Як форма пропаганди знань дні науки сприяли зміцненню зв'язків підприємств, колгоспів, радгоспів, навчальних закладів та організацій з науковими закладами республіки, допомагали розв'язувати завдання реалізації досягнень науки, впровадження її у виробництво.

У 70-80-х рр., незважаючи на широкі можливості отримувати інформацію із періодичної преси, радіо і телебачення, велика частина дорослого населення, за даними соціологічних досліджень¹⁶, віддавала перевагу лекціям як джерелу поповнення знань. Заслугою багатотисячного активу республіканського товариства перш за все було те, що в надзвичайно складних умовах «застою» і «перебудови» організація не перетворилася в ідеологічний придаток партійно-пропагандистської машини, а зберегла свою окремішність, успішно справилася із завданням розширення сфер впливу, поєднуючи у своїй роботі кількісні і якісні показники.

У цей період організації товариства «Знання» накопичили корисний досвід застосування різноманітних форм і методів лекційно-просвітницької діяльності. Наприклад, правління Київської обласної організації першим в Україні приступило до створення комплексів лекційної пропаганди на базі культурно-освітніх установ у Василькові, Броварах, Барішеві, Іванківцях, Фастові, Миронівці, Поліському, Ставищах, Чорнобильській АЕС. Досвід такої роботи схвалений президією правління Всесоюзного товариства «Знання», комплекси стали створювати в інших областях України та Росії. Так, до середини 80-х рр. на території Чернігівщини діяло 3 подібних комплекси.¹⁷

Усе більшого поширення набувають системні форми пропаганди знань - цикли лекцій, лекторії, народні університети тощо.

Швидкими темпами зростали обсяги пропаганди знань у системних формах і на Чернігівщині. Якщо в 1975 р. тут діяло 90 лекторіїв та кінолекторіїв, то в 1983 р. - 273.

Особливе значення серед системних форм пропаганди надавалося народним університетам як громадським навчальним закладам, що сприяли самоосвіті, підвищенню професійного і культурного рівня населення. Більше ніж утричі за

першу половину 80-х рр. - з 34 тис. до 110 тис. - виросла чисельність слухачів народних університетів на Чернігівщині. На початок 1987 р. цих громадських навчальних закладів в області нараховувалося близько 150.¹⁸ Високим авторитетом користувалися університети техніко-економічних знань виробничого об'єднання «Хімволокно», «Економіка і технічний прогрес» камовльно-суконного комбінату, держави і права у Варві, сільськогосподарських знань у Городні та Мені.¹⁹ Варто зазначити, що народні університети не лише сприяли самоосвіті, але й активно використовувалися для підвищення кваліфікації спеціалістів різних галузей народного господарства.

Народні університети були вищою формою безперервної освіти дорослих і далеко не всім, особливо з незакінченою середньою освітою, було під силу оволодіти спеціальними знаннями, які вони давали. Тому у 1968 р. радою по природничонауковій пропаганді республіканського товариства «Знання» розроблено програму дворічних шкіл «Знання про природу», а його президією - прийнято рішення створити їх в усіх областях. На середину 70-х рр. на Чернігівщині вже діяло понад 100 таких шкіл, які охоплювали близько 4 тис. слухачів.²⁰

Одним із провідних напрямків лекційної роботи того часу було патріотичне та національне виховання. В Чернігівській області для цього існували сприятливі історичні та географічні умови, які повною мірою використовували голова обласної науково-методичної ради з пропаганди військових знань і військово-патріотичного виховання полковник у відставці Т.М.Корнюшенко та голова обласного штабу «Пошук» полковник у відставці В.Д.Драгунов. Вони надавали всебічну допомогу Щорському народному університету героїки і патріотизму, клубам майбутнього воїна в Коропському, Ічнянському, Ніжинському районах, м. Ніжині, Прилуках, клубу «Слава» при центральному лекторії в Чернігові. Активна робота проводилася у Корюківському районі, який в роки війни був одним із партизанських центрів, а також Бобровицькому.²¹ Зазначимо, що це було не просто патріотичне виховання молодого покоління, а закріплення в його свідомості історичної пам'яті про конкретних героїв, що загинули при визволенні Чернігівщини від німецьких окупантів у 1943 р.

Важливим напрямком лекційної роботи залишалася пропаганда економічних та науково-технічних знань, котра політичним керівництвом держави розглядалася як засіб ідеологічного забезпечення виконання народно-господарських та соціально-економічних завдань.

У 1977 р. з питань економіки, управління, науково-технічного прогресу, передового виробничого досвіду в області прочитано до 30 тис. лекцій, що становило близько 20% від загальної кількості, а в 1986 р. - 18 тис. (23%).²²

Значну роботу по пропаганді досягнень науки і техніки, впровадженню їх у виробництво проводили вчені, спеціалісти народного господарства. На Чернігівщині, як і в Україні в цілому, набули поширення такі заходи, як дні «Наука-виробництву», творчі звіти вчених у трудових колективах, тематичні вечори «В лабораторіях вчених», зустрічі «За круглим столом» із вченими і спеціалістами. Популярністю користувався лекторій «Трибуна вченого». Практикувалося проведення тижнів пропаганди передового досвіду, в яких брали участь понад 200 передовиків і новаторів виробництва, в т. ч. 3 Герої Соціалістичної Праці. На багатьох підприємствах були організовані цикли лекцій, що визначалися виробничими потребами.

Як бачимо, пропаганда економічних, науково-технічних знань, передового виробничого досвіду в основному носила практичний характер, ставила за мету допомогти лекційними засобами поліпшити стан справ у промисловості, сільському господарстві, оволодіти передовими методами праці. Оскільки цими

проблемами займалися спеціалісти, вчені, то саме в цій галузі пропаганди знань вдалося знайти оптимальний варіант поєднання чисто просвітницьких функцій лекцій з навчально-практичними.

Прямий і опосередкований вплив на тематику, як і на організацію всієї діяльності товариства «Знання», справили соціально-економічні і суспільно-політичні процеси, викликані горбачовською перебудовою. До найважливіших факторів, під впливом яких еволюціонувала в ті роки діяльність товариства «Знання» УРСР, слід віднести зрослу соціально-політичну активність населення. Особливо помітним став її вплив після повороту до гласності. Це безпосередньо вплинуло і на просвітницьку діяльність - вона набрала небаченого до цього часу розмаху. В Чернігові на базі центрального лекторію створюється ряд клубів, обговорюються актуальні політичні, соціальні, моральні проблеми. Велику зацікавленість викликали по-новому прочитані сторінки вітчизняної історії, її культури, особливо періоду козаччини, української революції 1917-1921 рр. У зв'язку з проведенням демократичних виборів до органів влади виникла така форма роботи, як «Школа кандидата», де навчали основ полеміки, техніки мови, слухачі отримували актуальну економічну та соціальну інформацію. Проводилися тренінги, ділові ігри.

Починаючи з 1989 р. усе більше уваги приділялося освітній діяльності. До неї підключилися всі установи товариства, обласні, районні і міські організації. Ця діяльність була представлена двома напрямками: гуманітарним і професійним. Чернігівська обласна організація приділяла значну увагу справі підготовки до вступу у вузи випускників шкіл, розгорнула курсове навчання. Відкрилися курси іноземних мов, користувачів персональними комп'ютерами. Було організовано навчання нових професій: секретаря-референта, аудитора, біржового брокера. До особливої групи можна віднести курси з перукарської справи, бджільництва та інших видів діяльності, котрі умовно можна об'єднати поняттям «ремесло».

В основу концепції відновлення і розвитку роботи товариства в сучасних умовах покладена програма «Інтелектуальний потенціал нації як основа економічного, культурного і соціального прогресу України».²³ З метою її реалізації створена й розвивається мережа госпрозрахункових науково-просвітницьких центрів. Розвиваються творчі зв'язки товариства із науковими, навчальними, науково-технічними і мистецькими закладами та організаціями. Значним досягненням товариства є створення Університету сучасних знань із філіями в різних областях, у т. ч. Чернігівській, з перспективою видачі дипломів, дійсних і на території Російської Федерації.

ВИСНОВКИ І ПРОПОЗИЦІЇ. Традиційною формою лекційно-просвітницької діяльності в арсеналі товариства завжди була публічна лекція. Проте на перший план по мірі еволюції знанівських структур вийшли системні форми - цикли лекцій, лекторії, кінолекторії, наукові читання і особливо народні університети, що свідчило про зростання ролі товариства в забезпеченні процесу безперервної освіти дорослих. Лекції ж із проблем економіки, науково-технічного прогресу, передового виробничого досвіду, які читалися провідними вченими і спеціалістами різних галузей господарства, допомагали підтримувати на пристойному рівні загальноосвітню підготовку активної частини населення України і, безперечно, виконували просвітницьку функцію. Це підтверджує і діяльність Чернігівської обласної організації товариства «Знання».

Пророчі слова академіка М.Амосова, що на початку XXI століття найбільше цінуватимуться знання, інтелект, духовність, є прямим і опосередкованим підтвердженням суспільної вартісності товариства «Знання» України. І саме використання досвіду і можливостей товариства, його інтелектуального потенціалу зможе серйозно допомогти підвищити рівень освіченості,

поінформованості, свідомості населення країни.

Ця проблема залишається особливо гострою для Чернігівщини. Тому представникам інтелектуальної еліти спеціально з органами нової виконавчої влади, що постала в результаті перемоги на президентських виборах демократичних сил, варто відновити структури товариства «Знання», сформувати лекторські об'єднання за галузевим принципом (економісти, правники, медики, міжнародники тощо), створити інформаційно-просвітницький центр «Чернігів - Знання» для виконання таких найближчих завдань:

- проведення популярних циклів лекцій для населення, виступів у трудових колективах, особливо з питань політики Президента та уряду;
- організація перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів різних галузей господарства;
- проведення навчання на курсах, у т. ч. з нових спеціальностей разом із центрами зайнятості, а також кандидатів в депутати всіх рівнів;
- створення інтелект-клубів, особливо молодіжного напрямку;
- допомога в організації у вищих навчальних закладах викладання таких предметів, як риторика і ораторське мистецтво, створенні громадських факультетів з підготовки лекторів (це стане у пригоді майбутнім політикам);
- проведення моніторингу громадської думки, тренінгів, іміджевих кампаній, надання консалтингових послуг, здійснення екскурсійно-туристичної роботи.

Не слід забувати, що без здатності всього народу, суспільних структур засвоювати нові знання, інформаційні цінності, технологічні новації, творчо думати і виробляти конструктивні рішення, що ведуть до прогресу, Україна може залишитися на задвірках європейської і світової цивілізації.

Джерела та література:

1. Статут Товариства для поширення політичних і наукових знань Української Радянської Соціалістичної Республіки. - К., 1950. - С. 4-6.
2. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО) - Ф. р 60, оп. 1, спр. 1 - Арк 2.
3. Там же. - Спр. 1. - Арк. 3.
4. Там же. - Спр. 4. - Арк. 23.
5. Там же. - Спр. 42. - Арк. 2-3.
6. Там же. - Спр. 9. - Арк. 6; Спр. 37. - Арк. 2-20; Спр. 105. - Арк. 19-20.
7. Там же. - Спр. 9. - Арк. 14
8. Матеріали V з'їзду Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР (28 лютого - 2 березня 1961 року) - К., 1961. - С. 17-20.
9. ДАЧО - Ф. р. 660., оп. 1, спр. 236. - Арк. 81.
10. Там же. - Спр. 105. - Арк. 63; спр. 263. - Арк. 114.
11. Там же. - Ф. 470, оп. 28, спр. 181. - Арк. 117-118; оп. 33., спр. 157 - Арк. 33.
12. Довідка про роботу Товариства для поширення політичних і наукових знань Української РСР. Делегатів V з'їзду. - С. 8-15.
13. ДАЧО. - Ф. Р. 660, оп. 1, спр. 83 - Арк. 128.
14. Там же. - Ф. 470, оп. 32, спр. 26 - Арк. 12.
15. Там же. - Ф. р. 660, оп. 1, спр. 263 - Арк. 88.
16. Как слово наше отзовется. - М., 1984 - С. 26.
17. ПАМНАЗ Постановление организационно-исполнительного бюро Президиума правления Всесоюзного общества «Знание» от 21.06.1980 г. - Л. 3-5;
- Особенности создания лекционных комплексов. Опыт работы организаций общества «Знание» - Винница, 1987 - С. 1-13.
18. Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 50-51.
19. Общество знание Украинской ССР. 1977-1982 годы - С. 35-36; Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 30-31.
20. Університет мільйонів - К., 1974. - С. 52-58.
21. ДАЧО - Ф. р. 660, оп. 1, Спр. 361 - Арк. 31-32; Спр. 414 - Арк. 9-10; Спр. 412 - Арк. 50-52; Спр. 364 - Арк. 130-132.
22. Общество знание Украинской ССР. 1977-1982 годы. - С. 35-36; Общество «Знание» Украинской ССР. 1982-1987 годы. - С. 30-31.
23. Концепція відновлення і розвитку роботи Товариства «Знання» України в сучасних умовах - К., 1991.

ДІЯЛЬНІСТЬ Ф. ЛИЗОГУБА В ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВАХ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1888-1899 рр.)

До відміни кріпосного права в 1861 р. культурно-побутовими проблемами поміщицьких селян на загальнодержавному рівні практично ніхто не займався. Поодиноким явищем у селах були школи, лікарні, книгозбірні. Як підтвердження даній тезі наведемо свідчення відомого російського історика С.Пушкарьова, який писав: «Селяни були всі неграмотні. Дороги і мости перебували у гнітючому стані. Про агрономію ніхто не чув і навіть не підозрював про її існування» [1, 244].

Після звільнення селян, гостро постало питання про необхідність створення установ, які б взяли на себе відповідальність за вирішення болючих соціальних проблем. З цією метою в 1864 р. в 34 із 50 губерній європейської частини Російської імперії було введено земства. Як свідчить зміст «Положення про губернські і повітові земські установи», новостворений інститут самоврядування повинен опікуватися «... завідунням земським майном і капіталом; облаштуванням і утриманням місцевих шляхів сполучення; заходами по забезпеченню продовольством при будівництві церков; страхуванням майна; народною освітою і медициною; участю в попередженні епізоотій і охороні рослин від шкідників...» [1, 245].

Свідченням того, що новостворені установи знайшли своє місце в суспільно-політичному та економічному житті держави, яке було наповнене і наскрізь пронизане реформаторськими ідеями 60-х рр. XIX ст., стали перші оцінки очевидців, котрі проаналізували напрямки їхньої діяльності. Так, вже через декілька десятиліть після утворення земств з'явилися публікації, які умовно можна поділити на дві групи: наукові розвідки, де аналізуються всі сфери діяльності органів місцевого самоврядування і дослідження, що висвітлюють сільськогосподарські нововведення земців. Серед інших, на нашу думку, варто виокремити науковий доробок В.Дорошенка, М.Аненкова, В.Хижнякова, О.Русова та ряду інших дослідників, чії праці з'явилися до 1917 р. [2].

Варто зауважити, що діяльність земств залишається предметом уваги і сучасних істориків. Зокрема, розкриваючи особливості кооперативного руху в Лівобережній Україні у 1861-1917 рр., В.Половець акцентує увагу на участі місцевого самоврядування в розвитку кооперативних форм кредитних відносин. Предметом уваги дослідників Т.Демченко, В.Онищенко, О.Рахна стала діяльність Чернігівського губернського і ряду повітових земств краю [3]. Праці названих авторів суттєво доповнили наукові здобутки попередників або ж розкрили зміст роботи цих перших представницьких організацій, котрі можна небезпідставно вважати прообразом парламентаризму в монархічній державі.

Незважаючи на наявність досить потужного доробку вчених, котрі спрямували свій науковий потенціал на дослідження діяльності земств, залишається ще чимало невивчених питань, відповіді на які викристалізували б роль і місце окремих особистостей - активних впроваджувачів, і водночас, щирих прибічників ідеї про необхідність створення органів місцевого самоврядування та забезпечення умов для їх ефективного функціонування.

Саме до таких належить представник давнього і відомого дворянського роду - Федір Андрійович Лизогуб (1851-1928 рр.). З огляду на те, що у попередніх публікаціях автора історії роду приділялося достатньо уваги, коротко зупинимось лише на окремих її сторінках з тим, щоб простежити вплив засад родового виховання і родинних традицій на формування особистості юнака, доля якого тісно

переплелася з найгострішими перипетіями суспільно-політичного життя держави в другій половині XIX - початку XX ст.

Як свідчать архівні документи, засновником роду був козак переяславського полку Кіндрат Іванович Лизогуб, нащадки якого - Яків і Юхим залишили помітний слід у військово-політичній історії України другої половини XVII ст. Не менш колоритною постаттю був і Яків Юхимович Лизогуб (1675-1749 рр.), славі справи якого припадають на першу половину наступного століття [4, 406].

Помітний слід в історії роду залишив батько Ф.Лизогуба - Андрій Іванович (1804-1865). Окрім того, що він був одним з найактивніших членів Чернігівського губернського комітету з підготовки реформи 1861 р., А.Лизогуб вирізнявся з-поміж інших настільки багатим і різноманітним духовним світом, що дружити або ж підтримувати товариські стосунки з седнівським поміщиком прагнули, а то і вважали за честь багато знатних людей того часу. Серед інших назовемо художника Л.Жемчужнікова, письменника Л.Глібова, а також Т.Шевченка, котрому під час заслання А.Лизогуб надав моральну і матеріальну підтримку, за що отримав офіційне попередження від шефа жандармів графа О.Орлова.

Відзначимо, що, окрім високодуховного виховання, діти А.Лизогуба здобули і пристойну освіту. Так, брати Федора - Ілля і Дмитро закінчили повний курс наук в одному з коледжів Франції, а сам він вимушено перервавши там навчання з причини повернення родини на Батьківщину, згодом здобув прагматичну, але від цього не менш якісну, агрономічну освіту. Після того, вже зі знанням справи зосередив свої зусилля на зміцненні власного маєтку. За свідченням архівних матеріалів, він володів у другій половині 90-х рр. XIX ст. майже 2 тис. десятин землі, що знаходилась у Седневі, Городнянському повіті і декількох хуторах Лохвицького повіту Полтавської губернії [5, 119]. Заповзятливий поміщик був господарем заводу, де вироблялася цегла і клінкерна тротуарна плитка.

Окрім зміцнення матеріального становища, зростав і авторитет Ф.Лизогуба серед дворян краю. Наслідком стало обрання його у 1888 р. предводителем городнянського повітового дворянства, а згодом - гласним місцевого земського зібрання. На цих почесних посадах він перебував до 1897 р., а в наступному році його обрали гласним чернігівського губернського земського зібрання [6, 20].

Саме цей період земської діяльності Ф.Лизогуба заслуговує на увагу, адже роки роботи його в органах місцевого самоврядування Чернігівщини сприяли формуванню і становленню ділових та особистісних якостей Федора Андрійовича, щедро володіючи якими, він досягнув політичних успіхів, уже очолюючи земські установи сусідньої Полтавської губернії, а також уберегли від непродуманих і невинуватих кроків на посту голови уряду Української держави.

Початок громадської діяльності Ф.Лизогуба припадає на 1888 р., коли його обрали гласним Городнянського повітового земства. Саме на цій посаді, а це наступні 9 років кропіткої роботи, Федір Андрійович виявив свої кращі риси. Серед них відзначимо вміння бачити глибину певної проблеми, а відтак, пропонувати комплексне її вирішення. Так, виконуючи почесний обов'язок попечителя Довжицької школи, у жовтні 1888 р. підготував доповідь, з якою виступив на зборах місцевого земства. Суть проблеми зводилась до того, що будівля школи не могла вмістити всіх бажаючих навчатися. Постало питання про необхідність прибудови додаткової навчальної кімнати. З огляду на це, Ф.Лизогуб просив земців надати йому для проведення реконструкції навчального закладу 50 крб. [7, 52]. Решту ж коштів він виділив особисто. На перший погляд здавалося б, що нічого особливого у діях попечителя школи немає, але привертає увагу його аргументація щодо потреби у розширенні площі класних кімнат. Наведемо уривок з доповіді: «У 1887 р. вчителька Уварова, не бажаючи мати неприємності з народом, прийняла до школи 80 осіб, але потім пожалкувала, бо учням довелося сидіти в різних приміщеннях, навіть, у холодному коридорі, а їй одночасно проводити заняття з такою кількістю школярів, так як розраховувати на допомогу помічниці не доводилося через відсутність для неї приміщення. Через зайнятість вчителька не звернула достатньої

уваги на випускну групу, а тому випуск у цьому році був гіршим за попередні, що неприпустимо» [7, 50]. Наголосимо на цій особливості Ф.Лизогуба - він і надалі в усьому дотримувався такої позиції: всі рішення, пропозиції, а також виділення коштів доцільні та виправдані лише за умови, що вони приведуть до якісних змін і забезпечать поступальний розвиток у майбутньому.

Характеризуючи ділові якості Ф.Лизогуба, відзначимо його вміння ґрунтовно і водночас чітко та конкретно виконувати доручені завдання, що свідчило про неабияку виконавчу дисципліну земського діяча. Показовим є приклад з підготовкою ним низки заходів для боротьби з розповсюдженням тоді шкідником - сараною. Як свідчать архівні матеріали, під час засідання сільськогосподарської економічної ради, яке відбулося 7 жовтня 1898 р. за участю голови Чернігівської губернської земської управи Ф.Уманця, де він поставив питання про необхідність переглянути правила і заходи боротьби з сараною, було створено комісію у складі Ф.Лизогуба, М.Корвальського-Гриневського і Е.Нітте [6, 16]. Названих членів економічної ради, а Ф.Лизогуб на той час входив до її складу і був гласним губернського земства, зобов'язали підготувати проект правил боротьби зі шкідниками, враховуючи їхній позитивний досвід при розв'язанні цього досить складного питання. На виконання поставленого завдання комісії визначили місячний термін.

Вивчені документи свідчать: комісія своєчасно впоралася з роботою, і 7 листопада 1898 р. Ф.Лизогуб доповів авторитетному зібранню про наслідки її діяльності. Зміст доповіді став основою рішення економічної ради, яка прийняла «Обов'язкові правила для Чернігівської губернії в боротьбі з сараною». Зокрема, там йдеться: «Для населення Чернігівської губернії встановлюється обов'язкова повинність по знищенню сарани, що відбувається натуральним і грошовим способом. Всі витрати, пов'язані з боротьбою проти сарани, покласти на губернське земство, склавши відповідний кошторис. У кожному повіті при земській управі створити комісію на чолі з предводителем дворянства» [6, 20]. Як бачимо, саме чітка і оперативна робота комісії, в першу чергу її голови Ф.Лизогуба, переконала представників місцевого самоврядування у важливості для сільського господарства губернії вирішення проблеми боротьби зі шкідниками і забезпечила ефективність роботи економічної ради.

Заслугує на увагу і вміння Ф.Лизогуба побачити та відчути перспективність у новій справі. Саме до такого висновку приходимо, проаналізувавши хід обговорення питання про доцільність створення в губернії садового розсадника, що було запропоновано земською управою. Виступаючи на засіданні, яке відбулося 24 січня 1896 р., Ф.Лизогуб, зокрема, сказав: «Ця пропозиція, здається мені, повністю відповідає завданням губернського земства і може бути надзвичайно корисною. При цьому розсадник повинен діяти на комерційній основі і перше, що треба зробити, так це найняти садівника-професіонала. Розсадник потрібно закласти на кількох десятинах, у ньому мають бути маточні дерева. При цьому земство продавало б саджанці всім бажаючим за собівартістю, а селянам, навіть дешевше. Для ефективної роботи, садівнику потрібно дати постійних помічників» [8, 242]. Завершуючи виступ, Ф.Лизогуб висловив здивування з приводу того, що таку «симпатичну ідею» не сприйняла більшість учасників зібрання і настійливо порадив детальніше вивчити дане питання та повернутися до його розгляду під час наступного засідання.

Як свідчить перебіг подій, губернське земство не відразу сприйняло аргументи Ф.Лизогуба, а тому реалізувати задум вдалося лише через три роки. Про це дізнаємося з протоколу засідання сільськогосподарської економічної ради, яке відбулося у березні 1899 р., де йшлося про закупівлю для Довжицького розсадника маточних дерев з уманського саду. На тому ж засіданні колеги Ф.Лизогуба відзначили його наполегливість у досягненні поставленої мети і визнали ідею створення розсадника «правильною і корисною» [9, 13].

Такою ж активною і наступальною була позиція Ф.Лизогуба під час

обговорення питань щодо організації та проведення вчительських курсів, а також при розгляді пропозиції про облаштування в губернії бібліотек. Найбільше суперечок виникло навколо визначення місця проведення курсів. Думки земців розділилися - одні пропонували робити це в Чернігові, інші - в повітах губернії. Ф.Лизогуб, поділяючи думку останніх, вважав, що проведення курсів на місцях дозволить охопити значно більшу кількість учителів, забезпечить всім їм умови для проведення показових уроків і водночас буде значно дешевше, ніж утримання педагогів у губернському місті [8, 224]. Документи свідчать, що довготривалі і гострі дебати закінчилися перемогою прибічників Ф.Лизогуба, а тому збори постановили: «Клопотання про організацію губернських курсів не порушувати. Надати у розпорядження повітових земств 6000 крб. (по 1200 крб. п'яти повітам) для відкриття педагогічних курсів [8, 232].

Такий же скрупульозний підхід виявив седнівський поміщик і при розгляді питань, пов'язаних з облаштуванням бібліотек. Так, він виступив категорично проти розміщення їх у будинках священика або в народних училищах, пропонуючи обрати для цього окремі приміщення, які після відповідного переобладнання найповніше відповідали б вимогам в організації бібліотечної справи. Більш того, Ф.Лизогуб не погодився з пропозицією призначити на посаду бібліотекарів колишніх учнів, яким з огляду на їхній вік достатньо було б, на думку деяких гласних, визначити річний оклад у розмірі 75 крб. [8, 202]. Мотивуючи свою незгоду, вік зауважив: «Бібліотекарем повинна бути людина не тільки грамотна, а й з певним життєвим досвідом. Такий працівник повинен орієнтуватися в людях, їхніх уподобаннях, смаках з тим, щоб підібрати і рекомендувати кожному індивідуально ту чи іншу літературу» [8, 204]. Виходячи з таких міркувань, Ф.Лизогуб запропонував облаштувати бібліотеки у повітових містечках, виділяючи місцевим земствам по 1000 крб., а платню бібліотекарю збільшити до 240 крб. за рік. Більшістю голосів колеги підтримали таку пропозицію [8, 205].

Але так було не завжди. Документи свідчать, що траплялися випадки, коли Ф.Лизогуб залишався у меншості, не знаходячи разом з однодумцями достатніх аргументів для обґрунтування своєї позиції. Саме так відбулося при вирішенні питання про губернську лікарню. Під час засідань 11 і 13 грудня 1893 р. губернські гласні вирішували долю цього медичного закладу. Думки розділилися. Частина земських чиновників вважала за доцільне закрити лікарню, створивши відповідні установи в повітах, інші - виступали за збереження її. До числа останніх належав і Ф.Лизогуб, який відзначив: «Третього дня ми 28 голосами проти 15 вирішили закрити губернську лікарню. Потрібно прямо сказати про те, що ні повіт, ні місто не зможе утримувати різнопрофільну медичну установу. Ми ж своїм рішенням спричинимо знищення обладнання, інструментів, втратимо дуже потужний кадровий потенціал. А головне - позбавимо сотні людей кваліфікованої допомоги, бо дільничні лікарі при всьому їхньому бажанні не зможуть бути енциклопедистами в медичній галузі. Повинен наголосити - я завжди з розумінням ставився до думки більшості, але в цьому випадку рішуче протестую і засуджую прийняте рішення» [10, 237]. Акцентуємо увагу на цьому прикладі тому, що чи не вперше Ф.Лизогуб, засвідчуючи свою позицію, вдався до критики на адресу не тільки своїх колег, а й керівництва губернського земства, яке на його думку, не виявило далекоглядності у такому важливому питанні.

Характеристика особистісних і ділових якостей Ф.Лизогуба в період його земської діяльності на Чернігівщині була б не повною і навіть однобокою, якби автор не вказала на певні недоліки в його роботі. Один з них - це неготовність ефективно працювати за умов, коли потрібно за рахунок надзусиль за короткий термін виконати кропітку роботу. До такого висновку приходимо, проаналізувавши хід підготовки сільськогосподарської виставки, проведення якої планувалося у Чернігові. Це питання розглядалося на засіданні економічної ради, що відбулося 7 листопада 1898 р. Передувало цьому створення комісії на чолі з

Ф.Лизогубом, який за дорученням земського зібрання, вивчивши порушену проблему, доповів колегам про неготовність відкрити виставку у 1899 р. і запропонував реалізувати задумане у 1900 р. Земці погодилися з аргументами голови комісії і доручили йому остаточно розв'язати всі організаційні питання з тим, щоб у визначений термін провести запланований захід [11, 21].

Документи свідчать, що з поставленим завданням Ф.Лизогуб не впорався. Більше того, важко погодитися з його поясненням причин, які завадили досягнути бажаного. На думку гласного, у канцелярії губернатора залишилося небагато матеріалів про те, як у 1884 р., в останнє у Чернігові, проходила подібна виставка, а часу, щоб зібрати потрібну інформацію було обмаль [12, 28].

Така позиція Ф.Лизогуба засвідчила, з одного боку, його бажання скрупульозно підходити до розв'язання будь-якого питання, а з іншого - неготовність працювати у нестандартних умовах, коли не вистачає часу і потрібен певний ризик, про ініціативи з одночасною відмовою від зайвої деталізації та дріб'язковості. У даному випадку можна стверджувати, що Ф.Лизогуб ставав заручником саме таких рис свого характеру, коли його позитивні якості за певних умов набували негативного значення і шкодили справі.

У такій думці утверджуємося, опрацювавши низку документів, в яких йдеться про характерні особливості діяльності авторитетного земського діяча. Так, у січні 1895 р. Ф.Лизогуб головував на земському зібранні і показав себе як чудовий організатор, але сталося це за умови кропіткої і довготривалої підготовчої роботи. Можна констатувати, що вже в «чернігівський» період у нього виробився свій стиль роботи і поведінки за тих чи інших обставин. І в першу чергу - це скрупульозність, неквапливість, намагання прорахувати всі можливі варіанти і наслідки від прийнятого рішення. А тому стає зрозумілою реакція на такі дії Ф.Лизогуба гетьмана П.Скоропадського, який даючи характеристику голові свого уряду писав: «Він все хотів зробити сам. Справ було багато і він не встигав. Важливі рішення не приймались своєчасно, час витрачався дарма. Де він був на висоті, так це під час засідань ради міністрів - це була його стихія, але й там він досить часто затягував вирішення питань, які не потребували детального вивчення. У Лизогуба не було розмаху, творчості і сміливості. Він як і багато земських діячів звик оглядатися на збори...» [13, 163].

Безумовно, будь-яка характеристика містить суб'єктивну оцінку, але автор вважає, що П. Скоропадський чітко підмітив найголовніше - Ф.Лизогубу були не властиві риси характеру діяча, які конче необхідні на переломних етапах історії, коли потрібно діяти рішуче і жорстко, твердо відстоюючи власну позицію, виявляти ініціативу та брати на себе відповідальність за прийняті часто не популярні рішення.

І все ж, незважаючи на те, що Ф.Лизогуб не завжди був переконливим при розв'язанні окремих проблем, земська діяльність його на Чернігівщині засвідчила появу у краї непересічної особистості, патріота, вдумливого громадського діяча, котрий доклав чимало зусиль для розвитку в губернії місцевого самоврядування і формуванню у земських чиновників почуття відповідальності та обов'язку перед своїм народом і державою.

Джерела та література:

1. Пушкирев С. Россия 1801-1917: власть и общество. - М.: Посев, 2001. - 671 с.
2. Дорошенко В. З історії земства на Україні. Податкова політика і соціально-економічна діяльність. - Львів-Київ, 1910. - 68 с.; Анненков Н. Задачи губернского земства. - СПб., 1890. - 99 с.; Хижняков В. Воспоминания земского деятеля. - Петроград, 1916. - 251 с.; Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. - К., 1914. - 115 с.
3. Половец В. Історія кооперації Лівобережної України (1861-1917 рр.). - Чернігів: Просвіта, 2002. - 265 с.
4. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. - К., 2001. - 1135 с.
5. Модзалевский В. Малороссийский родословник. - Т. 3. - К., 1908. - 496 с.
6. Земский сборник Черниговской губернии. - Чернигов. - 1898. - № 10. - 119 с.
7. Там само. - 1895. - № 27. - 243 с.
8. Там само. - 1897. - № 1-3. - 499 с.

9. Там само. - 1899. - № 3-4. - 467 с.
 10. Там само. - 1893. - № 12. - 286 с.
 11. Там само. - 1898. - № 11-12. - 123 с.
 12. Там само. - 1899. - № 12. - 162 с.
 13. Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 - грудень 1918). - Київ, Філадельфія, 1995. - 493 с.
-

Наталія Дмитренко

ПАМ'ЯТКООХОРОННА РОБОТА ОКРУЖНИХ МУЗЕЇВ ЧЕРНІГІВЩИНИ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОРІЧЧЯ

Питання збереження національної історико-культурної спадщини постало в перші місяці після перемоги Лютневої революції 1917 року. Перевага у практичному вирішенні завдань пам'яткоохоронної роботи надавалась, природно, музеям, оскільки вони були місцями, де акумулювались, зберігались та пропагувались культурні цінності.

Нагальною проблемою було створення загальнонаціонального центру, який би координував дії музеїв, архівів, бібліотек, громадських об'єднань у справі пам'яткоохоронної роботи.

Весною 1917 року був створений проект статуту Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва (ЦКОПСІМ).⁽¹⁾ Статут був затверджений на організаційному зібранні ЦКОПСІМ у травні 1917 року. Прізвища дійсних членів комітету - М.С.Грушевський, П.П.Курінний, В.Г.Леонтович, М.Ф.Біляшівський, В.Л.Модзалевський, Д.І.Яворницький та інші - свідчать про важливість завдань, поставлених перед комітетом у справі відродження культурних традицій українського народу, його національної свідомості.⁽²⁾

Вкрай складна політична ситуація на початку 1918 року (перемога більшовиків, проголошення Української Народної республіки, 1-й Всеукраїнський з'їзд рад у Харкові) обернулася збройним конфліктом між українською та радянською владами, а це в свою чергу призвело до розорення та пограбувань. Актуальною справою того часу була охорона культурних цінностей, що перебували у поміщицьких маєтках. Губернським, повітовим комісарам доручалося взяти під опіку пам'ятки старовини та негайно сповіщати про всі факти їх пограбування та нищення.⁽³⁾

Ще одна спроба централізувати пам'яткоохоронний рух в Україні була зроблена за часів уряду гетьмана П.Скоропадського (квітень-грудень 1918 року). Спеціальним органом управління культурним будівництвом стає Головне управління мистецтв та національної культури на чолі з відомим українським діячем П.Я.Дорошенком. Одним із структурних підрозділів управління, якому підпорядковувались музеї, був відділ охорони пам'яток старовини та секція музеїв. Вони вирішували питання охорони колекцій старовинних речей, забезпечували приміщеннями нові колекційні збірки, брали участь у створенні експозицій. На місцях справу втілення конкретних програм по охороні та популяризації історико-культурних пам'яток було покладено на комісарів по охороні пам'яток. З цією метою відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури розробив положення про місцевих комісарів.⁽⁴⁾ Повноваження комісара на Чернігівщині надані були Б.Милорадовичу.

11-12 грудня 1917 року у Харкові відбувся 1-й Всеукраїнський з'їзд рад, який проголосив Україну Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.⁽⁵⁾ Відтепер усі декрети і розпорядження РНК РСФРР набували чинності і на території України. На основі відповідних актів було створено державну систему охорони пам'яток. У січні 1919 року при Наркомосвіті УСРР була створена Всеукраїнська рада мистецтв, котра повинна була вирішувати питання збереження

культурних цінностей.⁽⁶⁾ 27 січня 1919 року на засіданні ради мистецтв було прийнято рішення про створення Всеукраїнського комітету охорони пам'ятників мистецтва і старовини (ВУКОПМІС), який складався з чотирьох секцій: археологічної (О.С.Федоровський), архітектурно-монументальної (С.А.Таранушенко), музейної (Ф.І.Шміт) та архівно-бібліотечної (В.А.Барвинський).⁽⁷⁾

У лютому 1919 року рада мистецтв затвердила положення про ВУКОПМІС та його місцеві органи. Наркомосвіти УСРР, самостійним відділом якого був ВУКОПМІС, виділив 180 тисяч карбованців на заходи по охороні унікальних витворів мистецтва.⁽⁸⁾ Частина цих коштів була передана місцевим музеям. Бо на той час музейникам було зрозуміло, що ревізіція старовинних речей тягне за собою їх негайне зникнення або загибель у руках неосвічених осіб, які погодяться скоріше знищити річ, ніж віддати її безкоштовно. Так для третього радянського музею м.Чернігова була придбана картина XVIII ст. німецького художника Нюланда за 17 тисяч карбованців.⁽⁹⁾ Для пам'яткоохоронної роботи на місцях при губернських та повітових відділах освіти створюються комітети охорони пам'ятників мистецтва і старовини (КОПМІС), до роботи в яких залучалися музейники, архівісти, історики, археологи та архітектори. З метою врятування пам'ятників старовини та мистецтва в повіті відряджались інструктори губкопмісів, яким вдавалося звозити в повітові міста предмети старовини і таким чином поповнювати колекції вже існуючих музеїв та започатковувати нові культурно-освітні заклади (у Новгороді-Сіверському, Острі, Вороніжі). Музейні секції при копісах безпосередньо визначали об'єкти, які підлягали обліку та охороні, і здійснювали контроль за виконанням охоронних зобов'язань. Чернігівським губкопмісом керував В.А.Шугаєвський.

Першим офіційним актом УСРР, спрямованим на збереження історико-художньої спадщини, можна вважати декрет Ради НК УСРР від 1 квітня 1919 року «Про передачу історичних пам'ятників і предметів мистецтва до відання НКО УСРР».⁽¹⁰⁾ У відповідності з ним збереження, використання та пропаганда історико-художніх цінностей покладалась на НКО.

У квітні 1919 року ВУКОПІС оголосив проведення першої державної реєстрації культурних цінностей.⁽¹¹⁾ Розпочалася копітка робота на місцях. З метою з'ясування стану справи всім губернським та повітовим наросвітам були надіслані просторі анкети, після отримання відповідей на які можна було розпочати відповідні реформи у губернському масштабі.⁽¹²⁾ У Чернігові з усіх покинутих власниками будинків та квартир були зібрані старовинні речі та витвори мистецтва, які розмістили у будинку Б.Милорадовича на вулиці Петроградській. Саме тут був відкритий третій радянський музей м.Чернігова, колекція якого складалася з меблів, картин, порцеляни, виробів з бронзи, килимів XVIII-XIX ст.

Але бойові дії, що велися військами Денікіна та Петлюри на території України, не давали можливості досягти певної системності та плановості у цій справі, припинили діяльність ВУКОПІСа та взагалі завдали непоправної шкоди самим об'єктам охорони. Наступною суттєвою перешкодою в пам'яткоохоронній справі була темнота та неосвіченість населення, байдужість деяких діячів повітових наросів до долі рідної старовини. З метою пропаганди охорони пам'ятників старовини та розповсюдження історичних знань у січні-лютому 1920 року в м. Чернігові була відкрита виставка зразків мистецтва та старовини, яка викликала шире зацікавлення серед жителів та гостей міста.⁽¹³⁾

Після встановлення радянської влади на початку 1920 року ВУКОПІС відновив свою роботу, але зазнав значних структурних змін. Перед ним стояли відповідальні та важливі завдання: реєстрація, дослідження та популяризація пам'ятників мистецтва, природи, старовини. Але надзвичайно складні економічні та фінансові умови того часу не сприяли масштабному розгортанню справи. Запланована ВУКОПІСом чітка мережа місцевих організацій (губ-та повіткопісів) не налагодилася, систематична реєстрація пам'ятників проводилась лише де-не-де, дослідницька робота була можлива в обмежених розмірах, а про видавничу

діяльність можна було лише мріяти. За цих обставин у квітні і липні 1921 року ВУКОПС був поділений на Головархів та Головмузей, як два самостійних управління при Наркоматі освіти.⁽¹⁴⁾ Функції ВУКОПСа в тій частині, що стосується охорони пам'яток, були передані Головмузею. Але ця структура не змогла чітко визначити напрямки своєї роботи та шляхи вирішення своїх головних завдань. Тому 18 січня 1922 року на засіданні колегії НКО функції Головмузею були передані підвідділу музейно-виставково-екскурсійного відділу пропаганди Головополітосвіти.⁽¹⁵⁾ Серед головних завдань підвідділу було обстеження, реєстрація, охорона та вивчення позамузейних пам'яток, заходи по охороні нерухомих позамузейних пам'яток, збереження їх від пограбування та руйнації.⁽¹⁶⁾

Всеукраїнська Академія наук висловила свою стурбованість тим, що незважаючи на реорганізацію музейної справи, вона не вирішує питання охорони пам'яток старовини у повному обсязі.⁽¹⁷⁾ Існує безліч пам'ятників, які ще тільки чекають своїх дослідників. Науковці вважали, що вони повинні надати музейним, архівним працівникам уже готовий матеріал, класифікований в певні серії по певних темах. З цих причин ВАН наполягала на своїй участі в розробці наукових проблем та організації науково-дослідної роботи у всеукраїнському масштабі, бо ще за часів існування ВУКОПСу та Головмузею у випадках нагальної потреби вживала заходів для охорони пам'яток, використовуючи свій науковий та моральний авторитет. Випадків, коли вимагалось втручання ВУАН, було так багато, що у травні 1921 року був створений спеціальний орган з розпорядницькими функціями - Археологічна комісія, яку очолив академік Ф.І.Шміт. Але через скорочення штатів, комісію було розпущено, і в лютому 1922 року при «Спільному Зібранні» ВУАН був заснований Археологічний комітет з консультативними обов'язками у складі академіків М.Ф.Біляшівського та Ф.І.Шміта.⁽¹⁸⁾ Досвід показав, що існує практична потреба такого органу. Саме Археологічний комітет при ВУАН у квітні 1923 року звернувся до Головопрофосу НКО УСРР про передачу Україні Головополітосомом НКО РСФРР музейних експонатів, вилучених з церков та монастирів України та евакуйованих до Москви під час громадянської війни. 3200 старовинних ювелірних виробів, які мали видатне історичне та художнє значення, були повернуті в Україну.⁽¹⁹⁾

У 1922 - 1925 роках пам'яткоохоронна робота переходить у практичну площину і активно проводиться переважно державними та окружними музеями. За їх клопотаннями на місцях окрвиконками видавали обов'язкові до виконання постанови та розпорядження щодо охорони пам'яток. У травні 1924 року Чернігівська окружна інспектура народної освіти розробляє та надсилає повітовим КОПМіСам стислу інструкцію по охороні позамузейних пам'ятників.⁽²⁰⁾ Згідно з інструкцією, до складу комісій повинні були увійти робітники сільбудинків, представники парторганізацій, місцевих осередків Комуністичної спілки молоді та працівники освіти. Район діяльності КОПМіСів - усі позамузейні пам'ятники, що можуть служити матеріалом для вивчення історії та побуту на підпорядкованій території. Головною метою роботи вважали повний облік та отримання докладних відомостей про ці об'єкти. Але під час цієї роботи доводилося стикатись із певними труднощами. У червні 1924 року Чернігівський окрадмінвідділ губвиконкому звернувся до Пленуму по охороні позамузейних пам'яток з проханням звернути увагу повітових керівників на неналежне ставлення до охорони історико-культурної спадщини.⁽²¹⁾ Повітовим виконкомом був надісланий наказ підготувати повідомлення про наявні у них історичні пам'ятки. Але відповіді надійшли тільки з трьох повітів, до того ж заперечного характеру. В той час, як за даними окрполітосвіти налічується 1800 пам'яток.⁽²²⁾ Намагаючись зберегти та захистити спадок від пограбування населенням, у 1924 році Чернігівський окрадмінвідділ губвиконкому своїм рішенням за № 17042 наказував усім повітвиконкомом та відділам Чернігівської інспектури народної освіти притягати до кримінальної відповідальності осіб, що винні у таких злочинах.⁽²³⁾ А підстав хвилюватися про збереження пам'яток було достатньо. Головним об'єктом пограбувань були мастки,

залишені поміщиками і які у 20-ті роки ще не були пристосовані до громадських потреб та стояли «безлюдними островами» серед бурхливої розбудови нового суспільства. Відомий красзнавець та колекціонер з села Гужівки, що на Ічнянщині, К.І.Самбурський записав у своєму щоденнику у 1924 році: «Заходив у дім поміщика Забелло. Тут панує спустошення. Пограбування будинку продовжується. Вийнято декілька луток. Зникли 22 дошки зі східців з балкону у садочок. Стеля у багатьох місцях протікає».⁽²⁴⁾ У місті Седнів розбиралась на цеглу кам'яниця XV сторіччя, у селі Каховка пограбовані склепи з набальзамованими тілами, у селі Моровськ викрадений скарб старовинних монет.⁽²⁵⁾

Викрадені старовинні речі вивозилися на базари великих міст для продажу випадковим покупцям, які найчастіше не мали уявлення про справжню цінність того, що придбали.

Звичним явищем у ті часи були самовільні розкопки древніх курганів у пошуках скарбів. Своє занепокоєння непоправною шкодою археологічним пам'яткам висловив Наркомат внутрішніх справ УСРР, надіславши місцевим відділам внутрішніх справ та народної освіти циркуляр від 25 січня 1924 року за підписом наркома внутрішніх справ Буздаліна: «Дивлячись на те, що розкопки курганів повинні проводитися тільки з відома органів Наркомоса, а знайдені речі передаються у наукові музеї, Наркомат внутрішніх справ у інтересах охорони історичних цінностей, які мають велике культурне значення, пропонує видати обов'язкове розпорядження, яким забороняються розкопки курганів без дозволу відповідних органів Наркомату освіти».⁽²⁶⁾ Згодом Укрнаука почала видавати відкриті листи на проведення археологічних експедицій та індивідуальних досліджень науковим працівникам пам'яток археології, історії, мистецтва та етнографії. І кількість таких дозволів щорічно зростала - у 1927 році видано 103 листи, у 1928 році - 139.⁽²⁷⁾

Найактивніша пам'яткоохоронна робота у середині 20-х років була розгорнута у Конотопському, Ніжинському, Прилуцькому, Остерському та Роменському окружних музеях, а також у Сосницькому, Шосткинському, Новгород-Сіверському та Глухівському районних музеях.

Архівні джерела вказують на особливо плідний етап роботи Конотопського музею у 1923-1924 роках за часів директорства художника і педагога Марка Григоровича Вайнштейна. Силами наукових працівників (їх на той час було двоє) проведені обстеження сіл Шабалинів (де знаходилася садиба В.Є.Богдановської-Попової, однієї з перших жінок-хіміків, співробітниці Д.І.Менделєєва) та Костирьове Коропського району. Обстежена Гірявська церква, де зберігалось багато речей, пов'язаних з іменем видатного українського історика та громадського діяча О.М.Лазаревського.⁽²⁸⁾ Відомо, що після 1923 року Конотопський музей носив його ім'я, але пізніше був перейменований у музей імені Луначарського. На початку 1924 року пам'яткоохоронні роботи проводилися у с. Парафіївка, обстеження Крелевецького району, після чого через повітовий КОПМІС виданий наказ про охорону, курганів та позамузейних пам'яток.⁽²⁹⁾ Того ж року були обстежені та прийняті всі можливі заходи до охорони палацу К.Розумовського у Батурині (до речі, тоді музей придбав рукописи військового відомства 1875 року, що свідчить про варварське ставлення царського уряду до палацу), пам'ятки архітектури XVIII ст., Успенської церкви та палацу графа Рум'янцева-Задунайського у селі Вишеньках.⁽³⁰⁾ Доречно буде тут пригадати пам'яткоохоронну роботу Борзенського музею, який працював при районній інспектурі народної освіти і був самостійним культурно-освітнім закладом до свого злиття у 1924 році з Конотопським окружним музеєм. Звіт бібліотечно-музейної секції Борзенського відділу народної освіти свідчить про жваву пам'яткоохоронну роботу. Були поставлені на облік та перевезені до музею бібліотеки поміщиків Імшенецької, Самойловича, Глушановської, Белозерського та Гетьського 2600 томів. Рік видання найстарішої книги - 1737. Крім того, до музею були передані 57 картин та 5 скульптур з колекції І.Ге.⁽³¹⁾ Зі звіту про роботу Конотопського

окружного музею за 1924 рік дізнаємося, що на облік позамузейних пам'яток було взято 5 цивільних будівель, 6 церков, 4 революційні пам'ятки, 3 могили, 2 парки. Був відремонтований будинок генерального судді Василя Кочубея у Батурині.⁽³²⁾

Плідною у 1926-1928 рр. була пам'яткоохоронна робота Прилуцького окружного музею. Його завідувачем В.І.Масловим здійснено шість наукових відряджень до Густинського та Ладинського монастирів. Під час експедиції сфотографовано монастирські будівлі (133 світлини).⁽³³⁾ Була обстежена колишня Яготинська садиба Репніних, яка пов'язана з ім'ям Т.Г.Шевченка. Після цього крайовій комісії охорони пам'яток культури і природи було повідомлено, що «Шевченківський флігель» - ампірна будівля (архітектор Мелас) потребує негайної реставрації. Обстежена могила Є.П.Гребінки в хуторі Мар'янівці та садиба Гребінок у хуторі Убіжище, а також могила М.А.Маркевича, українського письменника та історика, у селі Турівці. Про потребу упорядкувати могилу приятеля Т.Шевченка було доведено до відома окрвиконкому, президія якого запропонувала інспектурі народної освіти вишукати кошти на упорядження могили Маркевича.

Головним завданням Ніжинського окружного музею у колі питань пам'яткоохоронної роботи був облік речей, що знаходились у церквах, монастирях і мали історико-художнє значення. Наполегливістю і старанням музейників та поціновувачів старовини була врятована значна кількість безцінних речей. Народний комісаріат внутрішніх справ м. Харкова 3 липня 1928 року надіслав інструкцію до всіх окрадмінвідділів: «Згідно постанови УВВ та РНК СРСР від 7 липня 1926 року «Положення про комісію по утворенню спеціального фонду фінансування металургії», все культове майно в міді, польським сріблі, бронзі та інших кольорових металах, як то - дзвони, канделябри, чаші, підсвічники, що знаходяться у закритих молитовних будинках або в таких що закриваються, треба здавати безкоштовно «комцетфонду». З метою проведення цього заходу в життя, адмінвідділ НКВС пропонує Вам негайно розпочати роботу по виявленню вище означеного майна в закритих молитовних будинках, визначивши його кількість та вагу. Відомості надіслати у НКВС до 1 вересня цього року».⁽³⁵⁾

Скільки треба було вагомих аргументів, професійних знань, щоб переконати посадовців не нищити спадок, який з любов'ю збирався по крихтах протягом багатьох століть. Успіх такої роботи залежав найчастіше лише від особистого авторитету музейного працівника, який відстоював перед посадовими особами долю того чи іншого експонату. А оскільки відповідне законодавство залишалося недосконалим, то у цих важких розмовах доводилося апелювати до свідомості і розуміння партійних та радянських керівників культурної справи. Коли у 1930 році у Ніжинському окрузі знімали низку дзвонів для передачі до «Рудметторгу», кожен з них був описаний музейниками як такий, що має велике художнє значення та характерні риси розвитку ливарства на Україні. Тому у разі, якщо деякі дзвони і потрапили на переплавку, то тільки після узгодження з інспектурою освіти та Ніжинським окружним музеєм. Дзвони, що мали за висновками фахівців особливе значення, залишалися на місцях.⁽³⁶⁾

Ніжинські музейники разом з К.І.Самбурським, який у 1919-1925 роках був уповноваженим по охороні позамузейних пам'яток старовини та мистецтва Чернігівської губполітосвіти по Ніжинському та Конотопському округах, брали участь у обстеженні покинутих панських маєтків. А у 1923 році їм було доручено зняти зі стелі Качанівського палацу плафонну картину для передачі до Чернігівського державного музею.⁽³⁷⁾

Остерським окружним музеєм у 1923 році були взяті на облік церкви м. Козельця. Всі речі, що мали музейне значення, вилучені, була розпочата робота по відкриттю у місті філії Остерського музею, для чого в будинку Галагана на Понорщині була виділена кімната зі старовинною кахляною піччю.⁽³⁸⁾ До реєстру позамузейних пам'яток була занесена так звана Юр'єва божниця, розташована у передмісті Остра – Старогородку і являла собою руїни храму XII ст. з унікальними фресками. За легендами, храм побудований за часів Ю.Долгорукого. Директор музею

А.Г.Розанов був занепокоєний тим, що дах будівлі у жалюгідному стані, через що псується фрески, а останній ремонт проводився у 80-х роках XIX ст. за земські кошти.⁽³⁹⁾

У травні 1919 року у м. Ромнах було засноване товариство захисту пам'яток старовини та мистецтва, до складу якого увійшли місцеві художники, вчителі, інженери. Їх зусиллями з усієї округи збиралися речі, знайдені у покинутих панами маєтках. Працювати доводилось у складних умовах - наближався денікінський фронт. За кілька місяців вдалося врятувати більше 1000 примірників старовинних книг XVIII-XIX ст., декілька сот художніх виробів та археологічних знахідок, врятовано від знищення архів. На початку серпня 1919 року у місто увійшли денікінці, і розпочата робота завмерла. Новий етап розпочинається у листопаді 1920 року: були обстежені Вознесенська церква, Святодухів собор, тоді ж за допомогою відділу народної освіти у місті було відкрито музей.⁽⁴⁰⁾

До справи охорони позамузейних пам'яток залучалися районні та міські музеї, колекції яких згодом поповнили фонди державних та окружних музеїв. Дослідження Глухівського повіту з метою збереження культурної спадщини розпочалися ще у 1920 році. Представниками повітової інспектури народної освіти були обстежені собор, Вознесенська та Миколаївська церкви, які мали цінні архіви, котрі потребували негайного перегляду та обліку.⁽⁴¹⁾ На початку 1925 року пам'яткоохоронні заходи у повіті проводились на чолі із завгубполітосвіти В.А.Шугаським. Було оглянуто шість церков м. Глухова та Успенський жіночий монастир, котрий з XVIII ст. був відомий як своєрідний мистецький центр, осередок гаптування. До того ж кілька років ігуменею монастиря була Марія Магдалина Мазепина, мати гетьмана Івана Мазепи. В результаті проведеної роботи найцікавіші та найкоштовніші речі були взяті на облік. Частина з них була призначена для термінового вилучення.⁽⁴²⁾ Значна кількість колекцій старовини з панських садиб була врятована від пограбування завдяки свідомості та відповідальності місцевої інтелігенції. У с. Ярославці Глухівського повіту місцевим вчителем А.М.Коноплею у 1919 році були вжиті заходи щодо збереження цінностей з будинку поміщика Кочубея. Реєстр речей налічував 200 експонатів, серед яких картини, старовинні меблі, порцеляна, а також понад сто старовинних книг та рукописів.⁽⁴³⁾

Шосткинський УКОПІС у своєму звіті за перше півріччя 1921 року повідомляє, що здійснив поїздку у м. Ямпіль, де були оглянуті три кургани, складений реєстр стародруків, літописів, судових документів, духовних заповітів та купчих 1729-1760 рр. У м. Воронежі перевірили, як зберігаються майже десяток справ та книг колишньої міської ратуші, датовані 1850 роком, оглянули літописи двох церков. На облік у с. Паліївка Шосткинського повіту була поставлена старовинна церква, в бібліотеці якої зберігались рукописи, стародруки, акти та метричні книги, найстаріша з яких датована 1714 роком.⁽⁴⁴⁾

У 20-і роки зроблені перші спроби взяття під державну охорону монастирських комплексів, що у 30-і роки владою було розцінено як прояв ретроградських настроїв, а у гіршому випадку як український буржуазний націоналізм. Подібні звинувачення були пред'явлені С.Таранушенку, П.Жовтовському та іншим. Саме таке ставлення до вирішення цього питання зберігалось доволі довго, і саме тому з восьми монастирських комплексів Сумщини до 1988 року лише три були під державною охороною.⁽⁴⁵⁾

У 1920-1921 роках Шосткинський УКОПІС проводить перші дослідження на території Гамаліївського (Харлампієва) монастиря, заснованого ще у 1702 році, і де на той час збереглися пам'ятники Скоропадських, Янухова, Третякова та Гербель. Особливу цінність становили монастирська бібліотека та іконостас, розписаний Якимом Глинським на замовлення гетьмана І.Скоропадського, та «парсуни» - ктиторські портрети подружжя Івана та Анастасії Скоропадських. Велике історичне та мистецьке значення мала монастирська збірка різьблених речей, порцеляни, рукописів, стародруків, ювелірних виробів, гаптів та лапідарній.⁽⁴⁶⁾

У м. Шостка одним з членів УКОПСа на прізвище Верховець після вивчення документів порохового заводу з 1803 по 1843 рік була зроблена спроба написати історію заводу та м. Шостки. Рукопис був наданий автором для рецензії у міський УПОЛІТОС. «Але при перегляді з'ясувалось - при гарному початку, поганий кінець, в якому описуються благодійництва попів та генералів. Цей рукопис про походження м. Шостки та порохового заводу губполітосвітою дозволено купити, але автор рукопису заарештований і знаходиться у Чернігові».⁽⁴⁷⁾

Навіть малі містечка та села не залишалися поза увагою комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини. Через своїх представників у повітових та районних інспектурах народної освіти вони намагалися скласти добірні реєстри позамузейних пам'яток. Приділялась увага не тільки архітектурним, археологічним, церковним та бібліотечним пам'яткам, але й пам'яткам садово-паркової культури. З Ріпкинського району у 1924 році надійшло повідомлення, що у с. Буянках взяті на облік садиба поміщика Коробка, у с. Церковище до реєстру позамузейних пам'яток внесений сад поміщика П. Я. Батуринаського (учасника війни 1812 року), у м. Ріпках - парк та сад поміщика Єнько, сади поміщика Соколовського та Батуринаського.⁽⁴⁸⁾

У доповідній записці з Березненського району (жовтень 1923 року) повідомлялось, що під охорону взяті будівлі Домницького монастиря, а роком раніше був переглянутий та опечатаний монастирський архів, найстаріший документ якого датувався 1730 роком.⁽⁴⁹⁾

Але без державної допомоги розв'язати проблему охорони національно-культурної спадщини було важко. Наукова громадськість України на I-II пленумах Укрнауки у 1925 році обговорювала питання потреби державного законодавства і державної допомоги у цій справі. Внаслідок цього охорону пам'яток у Наркомосі вирішено було покласти на Укрнауку, в структуру якої згодом увійшли і музеї. З 1925 по 1929 роки всю організаційну та поточну роботу проводила Укрнаука. Для безпосереднього нагляду над станом та охороною пам'яток на місцях Наркомос у квітні 1926 року розподілив територію України між чотирма крайовими інспектурами: Київською - на чолі з професором Ф.Л.Ернстом; Харківською - під головуванням С.А.Тарануценка; Одеською, керованою професором С.С. Дложевським та Дніпропетровською, якою керував археолог П.А.Козар. Таким чином, Глухівський, Конотопський, Ніжинський, Остерський округи підпорядковувались Київській крайовій інспектурі; Прилуцький та Роменський округи керувались Харківською крайовою інспектурою. Головним завданням крайових інспектур було вдосконалення інспекторського нагляду, плановість роботи та популяризація справи збереження культурного спадку.

У травні 1926 року було вирішено провести первісну реєстрацію пам'яток культури, розподіливши їх на три групи: археологічні, архітектурні та історико-революційні. За даними Укрнауки, у 1926-1928 роках було зареєстровано по округах пам'яток культури:⁽⁵⁰⁾

Округи	Архітектура	Археологія	Іст.-револ.	Разом
Ніжинський	10	—	—	
Конотопський	9	—	1	
Глухівський	12	—	—	
Коростенський	1	1	—	
Чернігівський	14	—	1	
Прилуцький	21	5	10	
Роменський	17	3	7	
Сумський	35	4	3	
Разом	119	13	22	154

Якісно новий етап у пам'ятоохоронній роботі розпочався у червні 1926 року, коли ВУЦВК та Рада Народних Комісарів УСРР прийняли постанову «Про

пам'ятники культури і природи України».⁽⁵¹⁾ Згідно з нею, при Наркомосі УСРР утворювався Український комітет охорони пам'ятників культури на чолі з І.Ю. Кулик та Український комітет охорони пам'ятників природи. Опікуватися пам'ятками місцевого значення в округах повинні були окрвиконкоми по інспектурі народної освіти.

Постанова проголосила генеральну реєстрацію пам'яток, розподіливши їх на дві категорії: республіканського та місцевого значення. Пам'ятки місцевого значення визначалися постановою окрвиконкомів та реєструвались у місцевих органах Наркомосу УСРР. У травні 1927 року розпочалася генеральна реєстрація археологічних пам'яток, анкетно-облікові картки для опису та реєстрації були складені професором О.С.Федоровським.⁽⁵²⁾

Згідно з постановою, пам'ятки місцевого значення утримувалися за рахунок бюджетів місцевих виконкомів. Але за кошторисом Наркомосу УСРР місцеві органи влади могли отримати субсидію на охорону пам'ятників. Видатки з державного бюджету по заходах Укрнауки та крайових інспектур на охорону пам'яток зростали:⁽⁵³⁾

1926 - 1927 роки - 28732 крб.

1927 - 1928 роки - 38323 крб.

1928 - 1929 роки - 49530 крб.

Таким чином, у 20-і роки ХХ сторіччя розгортається та вдосконалюється державне пам'яткоохоронне законодавство. Був створений апарат службовців, що працювали над збереженням культурної спадщини. У державі проведена первинна реєстрація пам'яток та розпочата генеральна реєстрація археологічних пам'яток. Помітно збільшувалися асигнування з державних та місцевих бюджетів на пам'ятко-охоронні заходи. До 1930 року було зареєстровано 9 історико-культурних заповідників. А головне - відбуваються позитивні зміни у свідомості звичайних громадян щодо збереження отриманого ними спадку - від бажання зруйнувати все, що пов'язане зі старим світоустроєм, до спроби зрозуміти, як важливо і для чого треба зберігати своє коріння.

Джерела та література:

1. Киевлянин. - 1917. - 26 апреля.
2. ЦДАВО України. - Ф. 2581, оп.1, спр.206, арк. 27-28.
3. Там само. - Ф. 2581, оп.1, спр.216, арк. 6.
4. Наше минуле. - 1918.- № 12. - С. 199-200.
6. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 1, спр. 616, арк. 18.
7. Жуков Ю.Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917-1920. - М., 1989, - С. 255.
8. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. - 1919. - 15 февраля.
9. ДАЧО - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 190
10. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів. - К.: Наукова думка, 1979 - С. 92-94.
11. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 1, спр. 638, арк. 173; спр. 685, арк. 69.
12. ДАЧО - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 191.
13. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 114, арк. 192.
14. ЦДАВО України. - Ф. 166, оп. 2. - спр. 16, арк. 22, 33.
15. ЗУ УРСР - 1920. - № 27. - С. 585.
16. ЗУ УРСР - 1922. - № 49. - С. 729.
17. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1979. - С. 230.
18. Там само. - С. 231.
19. Там само. - С. 264-265.
20. ДАЧО. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 36.
21. Там само. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 74.
22. Там само. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 73.
23. Там само. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 66.
24. ІР НБУ ім. Вернадського. - Ф І, 2191, арк. 18.
25. ДАЧО. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 31, арк. 74.
26. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917-1927. - С. 314.
27. Дубровський В. Історико-культурні заповідники та пам'ятки України. - Харків: Держвидав

України, 1930. - С. 67.

28. ДАЧО. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1751, арк. 58.
29. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1752, арк. 66.
30. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1850, арк. 9.
31. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 711, арк. 4.
32. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 2017, арк. 44.
33. Бюлетень Прилуцького окружного музею. Прилуки.ю-1929 - № 2, - С. 75.
34. Там само. - С. 81-82.
35. Відділ ДАЧО у м. Ніжині. Ф. Р 61, оп. 1, спр. 1148, арк. 22.
36. Там само. - Ф. Р 61, оп. 1, спр. 6093, арк. 46.
37. ДАЧО. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1537, арк. 14.
38. Відділ ДАЧО у м. Ніжині. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 666, арк. 66.
39. Там само. - Арк. 28
40. ІР НБУ ім. Вернадського. - Ф. Х, 18091.
41. ДАЧО. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 10, арк. 40.
42. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 1850, арк. 11.
43. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 10, арк. 39.
44. Там само. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 107.
45. Красзнавство. - 1994. - № 1-2. - С. 34.
46. Вечерський В. Монастирі Сумщини - осередки мистецького життя. - //Красзнавство. - 1994. - № 1-2. - С. 35.
47. ДАЧО. - Ф. Р 593, оп. 1, спр. 723, арк. 56.
48. Там само. - Ф. Р 600, оп. 1, спр. 376, арк. 142.
49. Там само. - Арк. 17.
50. Дубровський В. Вказана праця. - С. 57.
51. ЗУ УРСР, 1926. № 32-33. - С. 259.
52. Дубровський В. Вказана праця. - С. 58.
53. Там само. - С. 14.

Тамара Демченко

СПИСОК МІЛЦІОНЕРІВ: ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ У ЧЕРНІГОВІ 1905 року

Людство здавна цінувало різні списки, реєстри, каталоги. Вони не просто упорядковували якісь предмети, людей, але й виявляли певні тенденції у розвитку матеріального світу та духовного поступу, сприяли оцінці тих чи інших постатей, шляхом включення їх до певних реєстрів, в цілому систематизували середовище, освоєне або створене людьми у відповідності до вимог тієї чи іншої цивілізації. Скажімо, вдивляючись у списки, які друкувалися на шпальтах преси упродовж останнього століття, можна встановити не тільки те, чим переймалися влада та суспільство в цілому, але й визначити сутність пануючого режиму. Довгі списки вбитих, поранених, тих, хто пропав безвісти, що масово з'явилися на сторінках газет, виявили невдалий для Росії хід Першої світової війни, ближче до початку революції стали друкувати списки дезертирів, потім списки буржуїв, які обкладалися революційною контрибуцією, списки розстріляних у порядку «червоного терору» контрреволюціонерів з тим, щоб через майже півстоліття по тому приступити до оприлюднення списків реабілітованих. А ще ж були списки «підписантів», які продемонстрували наявність опозиції щодо режиму. У цих та багатьох інших різновидах списків вміщується вся українська історія дорадянських та радянських часів. Проте це спостереження, мабуть, стосується всіх історій.

З легкої руки американського кінорежисера С.Спілберга (після виходу на екрани його фільму «Список Шиндлера») слово «список» стало асоціюватися з драматичними сторінками порятунку євреїв у роки Другої світової війни. У такому значенні його вжив наш земляк Г.Курас, який в одній російськомовній газеті Нью-

Йорка вмістив статтю під назвою «Список Шептицького». Глава греко-католицької церкви врятував життя сотням єврейських мешканців Галичини. В особистому помешканні митрополита перехувалися десятки людей. Тепер уже не можна встановити точно, скільки їх протягом всієї окупації перебувало під виглядом ченців і черниць у монастирях ¹. У нинішній Україні ці списки, які набули значення певного символу, поповнилися іменами наших видатних інтелектуалів - діячів науки, включно з провідними українськими істориками, культури, журналістами, які «незалежно від наших політичних поглядів» вирішили об'єднатися, щоб «сказати наше «ні» ксенофобії, й «так» - цивілізованій європейській демократичній перспективі України» ².

Пропонований читачам документ теж являє собою список і має безпосереднє відношення до захисту єврейського населення, хоча насправді історичне значення його виходить за межі вищеокресленої проблеми. У нарисі йтиметься, звичайно, не про події світового масштабу. Проте доля чернігівських міліціонерів - добровольців, які навіть не надіючись одержати дозвіл на зброю, вирішили захищати не тільки майно, але й гідність, і саме життя мешканців Чернігова єврейського походження, теж достатньо драматична. Ми вже писали, що для населення порівняно невеликого міста - губернського центру - події середини та другої половини 1905 року таїли чимало небезпек і навіть трагедій ³. З багатьох міркувань адміністрація не прагнула відновити належний порядок, часто її реакція запізнювалася або ж заходи носили такий характер, що їх важко було розцінити інакше, як провокацію. Чернігівська міська дума, серед більшості гласних якої утвердилася думка, що вони є не тільки представницьким виборним органом, але значною мірою й організаційним центром громадянського опору діям влади і натовпу, взяла на себе реалізацію природного права людей на самозахист перед лицем грізної і реальної небезпеки. У науковій літературі це питання докладно не вивчалось, мемуари та дослідження, в яких аналізується ситуація, що склалася у місті та губернії 1905 року, вже розглядалися у попередніх нарисах.

Для чіткішого розуміння вибухонебезпечності ситуації варто додати, що погромницькі настрої загрожували не тільки євреям. Складається враження, що в ряді випадків було достатньо однієї іскри, щоб спалахнула пожежа. Нашу увагу привернув невеликий сюжет із статті, яка побачила світ у 1913 р. У ньому йшлося про причини і прояви конфлікту між мешканцями двох сіл: «Одночасно з розгромом поміщицьких садиб у Городнянському і Чернігівському повітах, у тій же місцевості відбувся ряд кривавих сутичок між самими селянами...», - писав автор, який сховався за ініціалами А.Ю., - початок цим сутичкам було покладено таким чином. 20-го жовтня, вранці, в селі Куликівці Чернігівського повіту родич місцевої вчительки Овчиннікової, який мешкав у неї, Яків Поляков, отримавши номер газети з височайшим маніфестом від 17-го жовтня, зі згоди учительок Овчиннікової і Чорної, прочитав і роз'яснив його учням в земській школі і потім звелів їм йти додому і кричати «ура». Далі події розвивалися таким чином: вчителька Овчиннікова повідомила про видатну подію свою колегу Марію Бортнікову, яка працювала в сусідньому селі Горбові і запросила її разом з тамтешніми селянами відзначити свято в Куликівці. Між тим далеко не всі жителі останньої поділяли несподівану радість. Посильний, який відносив листа до Горбова, повідомив про це старосту, який поставився вельми несхвально до ініціативи вчительки. «Увечері, коли вже почало темніти, до Куликівки підійшла юрба горбовців чоловік у двісті з червоними прапорами, на одному з них начебто був напис: «Да здравствует свобода и революция». Дехто з куликівців попереджав прибулих горбовців, щоб вони не входили в село, бо їх там приймуть вороже, але горбовці не послухалися і продовжували похід. У цей час у Куликівці ударили в дзвін, натовп куликівців, озброєних сокирами, колами і вилами, кинувся назустріч горбовцям. Коли обидві юрби зійшлися, куликівці запитали горбовців про мету їхньої появи. Ті відповіли, що прийшли, мовляв, прочитати маніфест про свободу. Куликівці, видно, сумніваючись в існуванні такого маніфесту, заперечили: «Чому ж нам не читали

маніфесту священник чи пристав?» На це горбовці заявили: «Пристава у нас уже немає, ми всі тепер рівні». В цей час хтось із горбовців вистрілив із револьвера в повітря, і куліківці негайно кинулися бити горбовців. Останні повернули назад, але куліківці продовжували гнати їх і бити. Після цього побоїща на дорозі в село Горбово було знайдено дев'ять чоловік горбовців, побитих так сильно, що не в змозі були рухатися»⁴. Цю подію, застосовуючи тільки традиційний інструментарій, прокоментувати важко. Судячи з усього, між мешканцями двох сусідніх сіл не було ні національних, ні релігійних, ні класових, ні майнових суперечностей, та й збиралися «в гості» нібито з радісного приводу. Але спрацював древній інстинкт страху перед чужим, повна політична темрява, а випадковий постріл викликав криваву, безглузду в прямому розумінні цього слова, бійку. Варто звернути увагу ще на одну обставину: автор постійно вживає слово «натовп». У подіях 1905 р., очевидно, саме юрба, юрма, натовп відігравали головну роль. Цей феномен філософи визначають як групу, «у якій репрезентовано децищу кожного класу. Тому так легко переплутати юрбу з народом, який також включає всі верстви суспільства. Тоді як народ у всіх великих революціях бореться за справжнє представництво, юрба завжди обстоюватиме «сильну особистість», «великого керманіча», - бо юрба ненавидить суспільство, з якого її виключено, разом з парламентом, де її не представлено»⁵. Це, до речі, сказано, про західноєвропейський соціум, суспільство ж Російської імперії відзначалося рисами, які ще більше поглиблювали деструктивний характер натовпу. «Хаотичні умови цієї країни - дуже великої, аби бути керованою, населеної народами без будь-якого досвіду політичної організації, що животіли під незбагненим всевладдям російської бюрократії, - породжували атмосферу анархії та ризику, у якій суперечливі примхи дрібних чиновників і щоденні впливи некомпетентності й непослідовності інспірували філософію, яка вбачала у Випадку справжнього Господаря Життя, щось на зразок прояву Божественного Провидіння»⁶. Теоретично це може слугувати узагальненим поясненням всього, що відбувалося на теренах імперії, включно з дрібними епізодами на зразок описаного вище. Але для представників тогочасної інтелігенції, нечисленного середнього класу, людей, наділених здоровим глуздом, усі ці випадки насильства, грабунків, кривавих бійок створювали нездорову атмосферу страху, у якій важко було дихати, руйнували в зародку сподівання на реформування державного устрою імперії, зрештою загрожували життю і здоров'ю рідних та близьких. Таких прецедентів було чимало. Є.Чикаленко писав у своїх спогадах, що 19 жовтня 1905 р. «пережив стільки, що й повік того не забуду». Цього дня солдати стріляли у його сина та інших студентів, які захищали київських євреїв від погромників. Левко був поранений, ще одного юнака було вбито. Цікаво, що «хулігани» (погромники) самі «покликали салдат». Робилося це посеред міста на Володимирській вулиці, проти Золотих воріт⁷. Ми вже писали, що чернігівський губернатор сам очолив погромників, які прикривалися таким чином не тільки символами духовними (хоругви), знаками верховної влади (портрет царя), але заручилися і прихильністю влади реальної, яка недвозначно виявила своє схвалення їхнім діям.

Відтак міська дума мала своїми противниками не тільки місцевих босяків-хуліганів, але й адміністрацію. Тим більше її членам додають честі подальші, певною мірою, відчайдушні кроки у справі створення міліції.

Безумовно, що першим поштовхом стали безвідповідальні дії загону козаків, який напав на людей у центрі міста 18 червня. Серед потерпілих були й гласні думи. Тільки завдяки щасливому збігові обставин нікого не вбили і не покалічили. Влада, зіткнувшись з обуренням міських жителів, умила руки. Тоді 22 червня 1905 р. гласні Чернігівської думи ухвалили пропозицію М.Пухтинського про створення міської міліції і питання про це вирішили передати у спеціально створену комісію⁸. Щоб продемонструвати атмосферу, в якій проходили засідання думи, варто оприлюднити зафіксований у журналі протоколів епізод: несподівано на площі почувлися крики, які було сприйняті як новий напад козаків «на публіку»⁹. На цей

раз тривога виявилася фальшивою, але, звичайно, ні «публіка», яка уважно стежила за роботою думи, ні гласні не могли почувати себе в безпеці. Стан непевності у місті досяг свого апогею наприкінці жовтня. Після засідання Думи 24 жовтня міський голова М.Рудін «виїхав з міста лікуватися», і головування перейшло до старшого члена управи В.Харченка¹⁰. Першим питанням порядку денного засідання 27 жовтня поставили доповідь комісії про міську міліцію. Доповіді передувало оприлюднення «роз'яснення» губернатора, що «Чернігів у достатній мірі забезпечений військами, доказом чому служить спокій останніх чотирьох днів і крім того на посилення охорони йдуть драгуни». На думку керівника губернії, питання про утворення міліції не входить до кола компетенції міського управління, і тому він вважав, що «обговорення його на сьогоднішньому засіданні Думи є цілком зайвим»¹¹.

Проте пряма заборона з мало прихованою погрозою однак не справила особливого враження на гласних, які просто взяли до відома губернаторську настанову і заходилися слухати доповідь комісії. У документі було насамперед роз'яснено, що означає це незвичне для слуху тодішніх обивателів слово: «Міліція в точному значенні слова є народне ополчення, яке збирається під час війни, за мирного часу існують лише незначні її кадри; на таких засадах міліція існує в Швейцарії і Північно-Американських Сполучених Штатах. Коли піднімалося питання про запровадження міської міліції у нас в Чернігові й інших містах, то малось на увазі не народне військо, а народна охорона особистої і майнової безпеки городян, на противагу поліції і козакам, які допускали насильства над обивателями, котрі боролися за свободу». Крім того, у проекті вказувалося на «слабкість поліції, почасти потурання її при погромах». Тому управа хотіла перебрати на себе керівництво поліцією, яка повинна складатися із вільнонайманих службовців і чинів, котрі б несли поліцейську службу постійно. «Міліція ж буде складатися із волонтерів-добровольців, підпорядкованих спеціально вибраному начальнику»¹². Міліціонерів будуть закликати на службу «у надзвичайних випадках для охорони безпеки і порядку, коли штат поліції виявиться недостатнім». Подібні ситуації могли виникнути в ході народних заворушень, підпалів, грабунків, «скупчення великих народних мас в період військового набору, ярмарків і т. н.». Службу міліціонери мають нести безплатно, управа повинна потратитися тільки на їхнє озброєння і, якщо визнають за доцільне, на уніформу. Поліція і міліція повинні узгоджувати свої дії. При умові, що передача поліції у підпорядкування місту не відбудеться, перша залишиться органом центральної влади, а друга відповідно - «місцевої автономної влади»¹³. Це були тільки попередні прикидки, в яких окреслювалися загальні засади формування міліції.

Природно, що гласні добре розуміли, що рухатися далі без дозволу вищих інстанцій (місцеві вже висловили своє незадоволення та й в будь-якому випадку не взяли б на себе відповідальність за таку ініціативу), неможливо. Проте їх підштовхувала до рішучих вчинків та вкрай небезпечна ситуація, яка склалася у місті після проголошення Маніфесту 17 жовтня. Відтак на момент оприлюднення доповіді комісії уже існували і постанови спеціальної наради, що засідала 24 жовтня під головуванням І.Соколовського. Це були репрезентативні збори в кількості 130 чоловік, куди входили не тільки гласні міської думи, земці та авторитетні громадські діячі, але й просто громадяни, які відчували потребу в конкретній дії. Тож нічого дивного немає в тому, що дума зажадала вислухати і звіт про роботу цієї наради¹⁴. Ухвали останньої зводилися до наступних семи пунктів: 1) визнання необхідності організації, підпорядкованої думі, оборони від погромів; 2) учасники мають бути не молодші 21 року і не студенти; 3) вони мають бути озброєними; 4) зброя повинна бути як холодна, так і вогнепальна; 5) охорона повинна складатися виключно з осіб християнського віросповідання; 6) учасники повинні мати форму або значки, які б вирізняли їх; 7) просити думу віддрукувати оголошення про організацію в місті охорони від погромів і поширити його як у місті, так і в навколишніх селах¹⁵. Впадає в око певне розходження у тексті, підготовленому комісією, і резолюціями

наради. Перший носить теоретичний характер, тут переважають побажання і врахування віддалених перспектив, у другому випадку йдеться про негайну реакцію на зло, що вже сталося, при повній відсутності гарантій його повторення. Тому гласні у своїх виступах більше брали до уваги постанови наради. До того ж вони не могли не враховувати і ситуацію в повітах. Так, М.Пухтинський запропонував назвати охорону «караулом» або якимось інакше, але негайно виділити кошти на неї і розпочати переговори з командиром полку про спільні дії в передмістях і не припиняти засідань, поки питання не буде вирішене¹⁶. Обговорення конкретної пропозиції набуло характеру, як це водилося майже на кожному засіданні у 1905 р., бурхливої дискусії. Для нас було б дуже цікаво дізнатися, як аргументували відмову особам іудейського віросповідання у праві записуватися до міліції. Проте в журналі про це не згадується жодним словом. Можна тільки здогадуватися, що таким чином намагалися вибити зброю з рук адміністрації та чорної сотні, які стояли на відверто антисемітських позиціях. Натомість найзапекліші суперечки викликало питання про озброєння охорони. П.Добровольський заявив, що він підтримує всі пропозиції І.Соколовського, окрім права на зброю: «Ми маємо приклади беззбройної охорони: в Одесі студенти арештували 300 хуліганів, у Полтаві гласні на чолі з Короленком захистили городян. Він переконаний, що витрати на озброєння не продуктивна трата, а потім і хулігани подбають про озброєння колами і ломами, награбованим в магазині Фейгіна»¹⁷. Такої ж позиції дотримувалися і А.Верзилов, О.Сац, сам І.Соколовський¹⁸, не кажучи вже про представників правих і тих, кого можна назвати «болотом». Так, О.Митаревський зазначив, що при наявності зброї можуть трапитися нещасні випадки¹⁹. З полум'яною промовою проти даних аргументів виступив М.Пухтинський: «Не озброєна охорона не може зустріти перешкод, але це вже фікція. В.Одесі студенти були озброєні і належали до бойової дружини. Не може виникнути конфлікт між адміністрацією і озброєними громадянами конституційної держави. Карний закон погрожує покаранням за ненадання допомоги. Про моральний вплив не може бути й мови на людину, яка втратила образ і подобу: у Черлунчакевича дві кульові рани, пошкодження [шкірних] покривів на голові. Зі словами морального впливу треба було звертатися раніше: Ви втратили момент». Його підтримав і В.Селюк, який заявив, що «неозброєна охорона - дивний спосіб відкласти питання»²⁰. Зрештою дума ухвалила: 1) доклад комісії про міліцію прийняти; 2) визнати необхідність негайної організації поки що не озброєної охорони; 3) вступити в зносини з губернською адміністрацією про озброєння²¹. Безпосередню роботу по організації міліції доручили впливовим громадським діячам, але не гласним думи І.М.Соколовському, Гр.Я.Селюку і В.М.Полторацькому²². Крім того, дума прислухалася до застереження В.Хижнякова, який повідомив про чутки щодо погрому, який «готується на завтра», і запропонував направити до губернатора депутацію гласних з проханням посилити охорону доріг, які ведуть до міста. Не позбавлене слухності і його зауваження щодо місцевої преси: «Сьогодні в Губернских ведомостях ми читаємо, що в різних містах і повітах губернії погроми і грабунки, а військ недостатньо. Це друкарська помилка. Якщо військ немає, значить, ступай сміло. Треба від Думи просити, щоб було пояснення»²³.

Проте, і в цьому полягає головна різниця між позицією думи і губернатора, останнього значно менше цікавила доля довіреного йому населення, зате особливий інтерес викликав список осіб, котрі посміли записатися до міліції. За підписом Хвостова і неодмінного члена Чернігівського губернського присутствія Боголюбова²⁴ до управи 19 листопада надійшов припис: «зараз же надати мені список осіб, котрі записалися міліціонерами»²⁵. Відповідь управи за підписами В.Харченка, міського секретаря і А.Верзилова і в/о діловода П.Добровольського датована аж 29 листопада. Дуже обережно вони пояснюють, що «списку осіб, які записалися міліціонерами, в Управі немає, бо ніхто і не брав на себе організації міліції; є список осіб, «які бажають брати участь в охороні населення м. Чернігова від погромів і зобов'язуються виконувати накази того начальника охорони, який

буде обраний Думою». Але оскільки дума такого начальника не обрала і саме питання про охорону в ній коливалося (дума заперечувала озброєну охорону і схилялася на бік неозброєної), то й цей список не одержав на практиці ніякого застосування»²⁶. Зрозуміло, що таким чином, вищеназвані особи не просто намагалися применшити значення своїх постанов, але й відвести губернаторський гнів від людей, котрі не побоялися поставити свої прізвища у документі, який не був узгоджений з владою, більше того, йшов у розріз із прямою забороною. Проте губернатор виявив настирливість, знову вимагаючи список у запиті від 10 грудня²⁷.

Завдячуючи його непохитному бажанню виявити поіменно «зловмисників», ми змогли дізнатися прізвища людей, котрі не побажали бути натовпом, жити, як усі, не виділятися із загальної маси.

Управа стільки могла затягувала час і передала список тільки 23 грудня за підписом все тих же осіб і з формулюванням, яке було подане у листі управи від 29 листопада. Подаємо прізвища так, як вони записані у документі, без будь-яких скорочень і виправлень. Особи іудейського віросповідання не були викреслені зі списку, проти їхніх прізвищ поставлено знак «-» (мінус). Про вік майбутніх мільйонерів дізнатися неможливо. Важко сказати, чи до списку ввійшли особи, яким не виповнився 21 рік, та студенти чи ні, бо тільки у двох випадках є вказівка на навчання добровольців:

1. Соколовський Іван Миколайович, Стриженська, буд. 1.
2. Свечин Олексій Олександрович, Смоленська, влас[ний].
3. Вербицький Федір Миколайович, Олександрівська, буд. Свечнікова.
4. В.П.Косменко-Загорський, Олександрівська, № 16.
5. В'ячеслав Нос, Воздвиженська, буд. навпроти Пухт[инських].
6. Галімський Микола Костянтинович, Громадська бібліотека.
7. Лайко Гр., Богуславська вул., буд. Селяка.
8. Вороний Микола Кіндратович, Вознесенська, буд. Васютинського.
9. Смірнов Г.А., Шосейна, буд. Безкоровайного.
10. Лобасов Микола Романович, Губернська земс[ька]управа.
11. Примаченко Федір Вас[ильович], Статист[ичне] бюро.
12. Тарковський Олексій Йосипович, Сретенська, буд. Глебовського.
13. Д.Іванов, Набережна, буд. Лисенка.
14. Мглінцев, Троїцька вул., буд. Власка.
15. А.А.Кривцов, Богуславська, буд. Масленникових.
16. Грасс, Смоленська вул., буд. Губернського земства.
17. Тржемеський, Ремісничя вул., буд. Суспи.
18. Науменко, готель «Марсель».
19. Ілля Абрамович Мачерет, пом[ічник] прис[яжного] повір[еного], влас[ний] д[ім] коло театру.
20. Добровольський Євг[ен] Пант. [?], Стриженська, буд 5.
21. – Поляков, Олександрівська, буд. Овчиннікова.
22. – Колесник Сергій Митроф[анович], ст[анція] Ріпки, с. В.Осянки (можна повідомити через к[онттору] диліжансів).
23. – Мазін Давид, Театральна площа, буд. Х.Мачерета.
24. – Рицлін Єфім Ізраїлев, Петербурзька, будинок Саца.
25. – Нікритін Мендель, Театральна площа, буд. Бермана.
26. – Іофе Соломон Іосіфов, ріг Шосейної і Боговяленської.
27. – Зак Ізраїль Беркович, Воскресенська, буд. Яковенка.
28. – Гальперштайн Іосиф, П'ятницька, буд. Кулешової.
29. – Сафраї Арон Самуїлович, будинок Гамбурга, Мстиславська.
30. Кизим Ф. Петр[ович], Лугова, Лісковиця, влас[ний] будинок.
31. А.П.Шелухін, Смоленська, Губ[ернське] земство.
32. – А.М.Утевський, Ольжинська, буд. Панаїоті.
33. А.Г.Божко-Божинський, Смоленська, буд. Губ[ернського] земства.
34. Г.Т.Дубінін, Троїцька вул., буд. Гагаріна.

35. – Гарелік Айзік Меєров, будинок Селюка.
36. Гаврилов Борис Михайлович, (студент), Підмонастирська, будинок Маркевича.
37. Панархаєв Віктор Олександрович. Борисоглібська, буд. Неговської.
38. Бодаєв Михайло Микитович, Шосейна вулиця.
39. – Цитльонок Шевель Хаїмович, Набережна, буд. Цитльонок.
40. – Каганов Ісаак Гіллєв.
41. – Толкачніков Рувім Абрамович, Богоявленська, буд. Корсакова.
42. – Файбусович Данило, Богоявленська. буд. Корсакова.
43. – Рохман Кіплун, Богоявленська, буд. Товбина.
44. Руденок Микола, Шосейна, Книжк[овий] скл[ад] земства.
45. Селоков Сергій Сергійович, Єлецька, буд. Фіалковської.
46. Щепорцов Спиридон Лазарович, Святославська, буд. 25.
47. Василевський Олександр, Смоленська вул, буд. Губ[ернського] земства.
48. Пухтинський Костянтин Дем'янович, Воздвиженська, буд. Шугаєвського.
49. Москалець Данило Митрофанов, учень Фельд[шерської] школи.
50. – Вольф Мойсей, Сіверянська, буд. 21.
51. Михайлов Григорій Павлович, Богоявленська, буд. Веселої.
52. Сіманцов Григорій, Миколаївська вул, буд. Веселої.
53. – Фрідкін Ісаак Мордухович, Шосейна, буд. Фрідкіна.
54. – Голубов Файбус Абрамович, будинок Щелкановцева, квар[тира] Голубова.
55. Акуленко Сергій, П'ятницька, буд. Каганова і кв. Каганова.
56. Каллаш Федір Володимирович, Миколаївська, буд. Куліша.
57. Мойсюк Корнелій Корнелійович, Воздвиженська, буд. Трофимова.
58. Кроковський Станіслав Андрійович, Стриженська, буд. № 13.
59. Пустосмехов Павло Пилипович, Міський банк.
60. – Камінський Федір Іванович, Глібовщина, власний буд.
61. Гойденко Стефан Юхимович, Магазин Тов[ариства] споживачів.
62. – Смулянський Йосиф Сімхович, будинок Мачерета.
63. Ващенко Юхим Прокопович, магазин комп[анії] Зінгера.
65. Аршавицький Володимир Максимович, Підвальна, буд. Давидовича.
66. Лукаш Іван Савельєв, Сіверянська, буд. Дорогунцова.
67. Ромашко Андрій Іванович, Миколаївська, буд. Слинька.
68. – Лейкін Нохім Тана Гершов, Троїцька, буд. П.К.Велигоренка.
69. П.В.Коробец, місцевість Кавказ, буд. Кондратенка.
70. Копилов Іван Микитович, Шосейна, буд. Герасименкової.
71. Кранц Даниїл Маркович, Шосе, буд. Герасименкової.
72. Смольський Семен Давидович, І-й Холодний Яр, буд. Царфіна.
73. Черевко Дем'ян Михайлович, Шосейна, № 14.
74. Гордін Залман Вульфів, Сретенська, буд. Гелікмана.
75. – Фрідкін Соломон Євелєв, Шосейна, буд. Мор.[?] Фрідкіна.
76. Гойденко Іван Юхимович, Бульварна, буд. Синюка.
77. Ромас Михайло Антонович.
78. Семас Володимир.
79. Павленко Федір²⁸.

У цьому списку ми бачимо відомі імена - Миколу Вороного, представника родини Вербицьких, уже не раз згадуваного О.Свечина, проте більшість волонтерів, очевидно, належала до чернігівської молоді як християнського, так й іудейського віросповідань. Невипадково ж повсюдно по імперії молоді люди - студенти, гімназисти, учні реальних училищ, семінаристи, робітнича молодь - склали кістяк загонів самооборони, робітничих дружин тощо. Тому, швидше за все, їх намагалися вберегти члени управи. Справді, Ф.Вербицький, хоча офіційно й не перебував під наглядом поліції, але всі його «гріхи» були їй добре і давно відомі²⁹, боятися, що О.Свечину могло загрожувати щось більше, ніж «догана» від імператора, теж було б наївно³⁰. Юнакам же могли поламати життя. З іншого боку, до списку не потрапив

А.Верзилов, який запевняв гласних, що він «теж записався»³¹. Отож могли ще когось не вписати. Неправильно думати, що всі, хто поставили свої прізвища у цьому списку, були справжніми революціонерами, лицарями справедливості і взірцем моральної чистоти. Очевидно, що на багатьох вплинула загальна атмосфера піднесення, сподівань на близьку і жадану свободу. Були в цьому списку і негідники. Так, Р.Толкачіков був викритий у 1917 р. як жандармський секретний співробітник, оприлюднили навіть суму, яку він одержував за свої послуги, - 45 рублів щомісячно³². Але не варто закривати очі й на інше - для переважної більшості це був свідомий вольовий акт, вияв громадянської позиції.

Власне, сама по собі ідея створення міліції (точніше, загону самооборони) не була такою вже нездійсненою. У багатьох містах загони діяли, і про це дуже добре знали гласні думи. На засіданні 2-ого листопада про це говорили і М.Пухтинський і В.Хижняков. Вони називали Київ, Харків, Петербург³³. Проте даний перелік міст явно свідчить не на користь Чернігова: то - великі міста, з потужною промисловістю, численними навчальними закладами, розвинутим середнім класом, активним громадським життям. Всього цього бракувало Чернігову, з думкою мешканців якого столична влада не дуже й рахувалася. Гласні були ображені - вони надіслали телеграму прем'єр-міністрові С.Вітте, а відповідь одержали від завідувача політичною частиною МВС Рачковського. Природно, що передача поліції у підпорядкування міській думі і створення міліції були заборонені³⁴. Влада могла святкувати перемогу, але все ж таки недаремно губернатор домагався, щоб йому надали список міліціонерів, які так ніколи й не змогли розгорнути свою діяльність. Очевидно, справа в принципі. Список - це крок у напрямку організованого руху. Влада значно менше боялася натовпу, бо знала засоби впливу на нього. Люди, які відверто демонстрували свою волю до об'єднання поза схваленням і навіть всупереч прямій забороні «начальства», виглядали в очах останнього небезпечнішими за відкритих бунтівників. З іншого боку, список - ознака громадянської зрілості чернігівських мешканців, він показує, як вони поступово долали межу, котра відділяє обивателів від громадян, - пряма участь у самоуправлінні і самообороні. Ідея, що народилася в стінах міської думи, впала на сприятливий ґрунт і реалізувалася у спробу створити озброєний загін, який би підпорядковувався органу самоуправління.

Джерела та література:

1. Курас Г. Список Шептицького // Русский базар (Нью-Йорк) - 2000. - 30 ноября - 6 декабря. - Ч. 49. - С. 36.
2. Проти ксенофобії, за європейську Україну: Заява української інтелігенції // Критика. - 2005. - Ч. 6 (92). - С. 32.
3. Див.: Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році // Сіверянський літопис. - 2005. - № 6.
4. А.Ю. Крестьянские беспорядки в Черниговской губернии в 1905 году // Исторический вестник: историко-литературный журнал. - 1913. - июнь. - С. 868 - 869.
5. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Пер. з англ. - К., 2002. - С. 145.
6. Там само. - С. 295.
7. Чикаленко Є. Спогади. 1861 - 1907. - Нью-Йорк, 1955. - С. 434 - 435.
8. Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф.145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 147в
9. Там само. - Арк. 150.
10. Там само. - Арк. 351 зв.
11. Там само.
12. Там само. - Арк. 352.
13. Там само. - Арк. 352 зв.
14. Там само.
15. Там само. - Арк. 353.
16. Там само. - Арк. 354.
17. Там само.
18. Там само. - Арк. 354 зв., 355.
19. Там само. - Арк. 355 зв.
20. Там само. - Арк. 355, 355 зв.
21. Там само. - Арк. 356 зв.
22. Там само. - Арк. 357.

23. Там само.
 24. Див. про них: Демченко Т. Назв. праця. - С. 28 - 30.
 25. ДАЧО. - Ф.145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 350 зв.
 26. Там само. - Арк. 359.
 27. Там само. - Арк. 360.
 28. Там само. - Арк. 362, 362 зв., 363.
 29. ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 2. - Спр. 1165. - Арк. 103 зв., 104.
 30. Члены Государственной Думы первого, второго и третьего созыва // Энциклопедический словарь Гранат (Русского библиографического института Гранат). - 13-е изд. - М., [Б.г.]. - Т.17. - С. 217.
 31. ДАЧО. - Ф.145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 354 зв.
 32. Черниговская земская газета. - 1917. - 31 марта - 4 апреля. - С. 2.
 33. ДАЧО. - Ф.145. - Оп. 3. - Спр. 1515. - Арк. 374 зв.
 34. Там само. - Арк. 374.
-

Олександр Компанець, Валентин Коновальчук

КОНЦЕПЦІЯ СУЧАСНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Як відомо, демократія неможлива без громадянського суспільства. Ця аксіома навіть не потребує підтвердження, оскільки була доведена часом, обґрунтована суспільними процесами, які мали місце у світі. Зрозуміло і те, що головним завданням громадянського суспільства є насамперед захист і відстоювання власних, а отже, суспільних інтересів. Основою його діяльності є перш за все відстоювання суспільних прав і свобод. Щоб кожна людина могла відчувати себе вільним громадянином своєї країни.

Власне, кожна держава має бути зацікавлена у створенні, всебічному розширенні і поглибленні громадянського суспільства, якщо воно прагне до задоволення потреб громадян, а також до власної адаптації в загальнолюдський цивілізований процес. Для держави у такому випадку стає життєво необхідним всебічний розвиток усіх елементів громадянського суспільства. Тобто держава має першочергово дбати про те, щоб її суспільство відповідало найвищому рівню світової цивілізації. Вона має слідувати, щоб відбувалося задоволення насамперед інтересів і потреб громадян, дотримувалася громадянський мир на основі дії прийнятих державою законів. Загальнолюдські цінності мають виступати в усіх сферах суспільного життя з урахуванням фактора соціальної відповідальності.

Держава не повинна стати чимось, що виступає на протигагу громадянському суспільству. Краще було б говорити про те, що держава повинна стати тим середовищем, у якому громадянське суспільство мало б своє відображення і подальший розвиток. Адже держава і є утворенням, котре повинне задовольняти потреби та інтереси суспільства, груп, а також окремих осіб. Базою цього утворення повинна стати реальна законодавча база, яка не має суперечностей із реальним станом справ всередині країни, оскільки такі суперечності можуть стати причиною розвитку конфліктів всередині суспільства. З цього випливає, що законодавство має враховувати конкретні ситуації, необхідні для формування громадянського суспільства.

Визначення суті громадянського суспільства має дуже важливе значення. Саме поняття не містить чітко встановлених рис. Проте необхідно розуміти, що громадянське суспільство не є чимось таким, що пов'язане з якимись державними інститутами або сукупністю таких інститутів. Воно існує у державі і покликане забезпечувати захист інтересів, прав і свобод громадян цієї держави. Громадянське суспільство, беззаперечно, є основою демократії. Воно вносить у політичне життя ідею звільнення особи від будь-якої форми пригноблення державою гідності її

громадянина.

Завдяки стабільній системі соціальних зв'язків, суспільно-політичних орієнтацій та норм суспільної поведінки, що постають з відносин власності, і виникає таке широке поняття громадянського суспільства.

При осмисленні цього поняття насамперед необхідно керуватися тезою, що в громадянському суспільстві інтереси людини мають пріоритетне значення. Адже навіть сама природа людини полягає в тому, що вона прагне жити в такому суспільстві, де вона буде мати змогу задовольнити перш за все свої власні інтереси. Разом з тим інститути громадянського суспільства покликані забезпечити певний баланс між соціальними та політичними силами, а також регулювати відповідні відносини за допомогою правових норм.

Таким чином, громадянське суспільство - це не окремі індивіди, а швидше за все, комплекс соціальних відносин, система різного роду суспільних інтересів (економічних, соціально-політичних, культурних, релігійних, духовних, сімейних та інших), що виражає певні різноманітні цінності, потреби, а також інтереси членів суспільства. Воно являє собою сферу самовиявлення вільних громадян і добровільним чином сформованих організацій та асоціацій, що обмежені відповідними законами від втручання у діяльність цих громадян та організацій з боку державної влади.

Громадянське суспільство повинно віддзеркалювати громадянські відносини та взаємозв'язок різноманітних сфер суспільного життя людини. Воно є ніби своєрідною сферою соціальної взаємодії, що складається зі сфери особистого, різноманітних суспільних рухів, об'єднань та сфери публічної комунікації.

За допомогою своїх специфічних важелів таке суспільство має змогу використовувати механізми контролю, стримування, урівноваження в усіх сферах суспільного життя. Залучаючись підтримкою різноманітних суспільних інститутів, стає можливим впливати на явища суспільного життя. В такому разі виключається можливість використання державою своїх важелів для того, щоб за рахунок суспільних потреб задовольняти власні інтереси. Держава перестає безпосередньо підпорядковувати собі культурне, духовне, наукове життя, які в широкому розумінні несуть у собі виключно суспільний інтерес. Крім того, високий соціальний статус перестає бути запорукою успіху та авторитету, наприклад, у культурній або політичній сфері. Треба сказати про те, що за таких умов існування громадянського суспільства встановлюється відносна рівновага між суспільством і владою. Тобто має місце взаємне обмеження діяльності при спробах зазіхання на інтереси один одного.

Справжнє громадянське суспільство повинно йти вперед з ідеєю вільного розвитку людства, його безперешкодної життєдіяльності і виконання взаємної волі народу. Задля цього повинні бути повністю усвідомлені загальнолюдські цінності, які несуть у собі, зокрема, важливі основи демократії.

По своїй суті громадянське суспільство повинно стати системою забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної й духовної сфер, їх самовідновлення та передавання від покоління до покоління, системою незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що мають створити умови для самореалізації окремих індивідів і груп. Адже у цьому, власне кажучи, і полягають функції громадянського суспільства.

Громадянське суспільство можна асоціювати з великою мозаїкою, яка складається з багатьох різних частин, з певних елементів. Взаємодіючи між собою ці елементи створюють чіткішу картину і забезпечують саме існування та функціонування громадянського суспільства.

Існуючи в різноманітних сферах людської діяльності, елементи громадянського суспільства відповідають певним принципам їх функціонування. Так, при умовах існування громадянського суспільства існують певні вимоги, яким повинні відповідати певні сфери суспільного життя. Наприклад, соціальна сфера повинна бути чітко сформована і мати свої певні риси. Разом з тим у сфері економіки повинно

існувати самоуправління та самоорганізація, що відповідає умовам розвитку ринку.

Основним напрямком розвитку громадянського суспільства на сьогодні є співпраця із державою, що в результаті повинна гарантувати не просто звичайні економічні, політичні, громадянські права, але й забезпечувати повну відкритість і свободу дискусій між максимально автономними індивідуумами.

Підводячи узагальнюючу риску під вищезазначеним, необхідно наголосити на основних тезисах, що характеризують поняття громадянського суспільства. Перш за все треба сказати, що громадянське суспільство є відокремленою від держави структурою, до якої входять громадяни, їх добровільні організації та об'єднання, що існують всередині держави і дбають про власне загальносуспільні інтереси. В такому вимірі між суб'єктами цього суспільства існують вільні відносини і деякою мірою певна взаємодія.

Ще однією важливою рисою є цінування громадянських прав і свобод. Відстоювання суспільних інтересів і їх першочерговість. Це говорить про те, що у такому суспільстві права громадянина ставляться навіть вище за закон. Відбувається забезпечення можливості реалізації інтересів і прагнень особистості, а також політичного та ідеологічного плюралізму.

Крім того, обов'язковою умовою існування громадянського суспільства мають стати ринкові відносини в економіці. Це означає, що в державі повинні бути наявні такі підвалини ринку, як, наприклад, приватна власність, вільна конкуренція, вільний спосіб обрання економічної діяльності, вільних відносин обміну між незалежними власниками та інші складові справжньої ринкової економіки.

Не треба забувати, що у розвиненому громадянському суспільстві, яке характеризується високим рівнем політичної організованості, активно функціонують суспільні організації, до яких належать політичні партії, громадські організації, об'єднання, рухи, конфесії і тому подібне, які разом з окремими громадянами становлять структуру громадянського суспільства.

Слід також зауважити, що ідея громадянського суспільства - це своєрідне відображення об'єктивного процесу зрілості різних сфер суспільного життя, їхньої диференціації, становлення як самостійної даності відносно держави. Він являється наслідком довготривалого процесу вдосконалення всіх без винятку сторін людської життєдіяльності.

Як висновок, можна сказати, що громадянське суспільство - це суспільство, в якому має місце і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення. Саме воно сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів та їх об'єднань.

При таких умовах можливість державного втручання є мінімізованою і, крім того, чітко окресленою. Оскільки громадянське суспільство існує як певна сукупність відносин між людьми й форм організації їх спільного життя, в котрих вони беруть безпосередню участь, добровільно вносячи в них свою ініціативу й свою відповідальність, воно ставить особливо високі вимоги до своїх членів. Обов'язковими є міцна правосвідомість, високий рівень духовності, стосунки, збагачені любов'ю, миром та повагою.

У такому суспільстві люди та їхні добровільні об'єднання (групи) мають реальну, гарантовану державою можливість вільно об'єднуватися для досягнення спільної мети. Усвідомлення належності людей до загальної культури, єдність їх інтересів і прагнень, доцільність вибраних засобів і методів досягнення мети неодмінно передбачає самостійність індивіда, його незалежність від зовнішнього тиску, здатність розраховувати на власні сили, а отже, на відповідальніше ставлення до співтовариства рівних і нерівних собі індивідів.

Тобто основу громадянського суспільства становлять правосвідомі вільні громадяни та їх добровільні об'єднання, існування яких регулює не політична влада, а самоуправління, вільне волевиявлення громадян і правовий закон. Наявність громадянського суспільства забезпечує індивідуальний простір для

самореалізації поза державними структурами.

Проте не можна казати, що суспільство і держава взаємоізолювані. Вони навпаки існують взаємозалежно і доповнюють одне одного. Навпаки громадянське суспільство сприяє виникненню, накопиченню та розповсюдженню громадських ініціатив, котрі живлять, підтримують і, звісно, коригують діяльність апарату держави, державного організму.

Важливим є те, що у процесі становлення громадянського суспільства і його розвитку укорінюються демократичні засади та правові норми в усіх сферах суспільного життя. Тому правильною буде теза про те, що громадянське суспільство і правова держава є двома взаємозалежними та взаємодоповнюючими частинами єдиного цілого і виражають міру демократизації політичного життя та політичної системи як її інституційно-правового механізму.

Джерела і література:

1. Бебик В. М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія]. - К.: МАУП, 2003.
2. Гасць В. Державність України. На шляху до громадянського суспільства // Віче. - 1994. № 5. - С. 16.
3. Кириченко С.О. Громадянське суспільство і правова держава. - К.: Логос, 1999.
4. Кириченко С.О. Шляхи формування громадянського суспільства і правової держави. - К.: Логос, 1999.
5. Перехідні суспільства. Зміни радикальні чи поступові? // Віче, -1995 - № 2.

Володимир Шевченко

ЧЕРНІГІВЩИНА В СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ЗЕМЕЛЬНОГО РИНКУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX - XX ст.

Скасування кріпосного права на українських землях, які входили тоді до складу Російської імперії, відкрило їм шлях для бурхливого економічного розвитку, заснованого на законах ринку. Найінтенсивніше такі зміни відбувалися у промисловості й торгівлі. Значно повільніше - в обтяженому залишками кріпосництва аграрному секторі. У ході тривалих наукових дискусій провідних радянських вчених, підсумки яких підбив академік М.М. Дружинін, 80-ті роки XIX століття визнано було часом остаточного утвердження буржуазних відносин у сільському господарстві¹. Приблизно в цей же період відбувається інтенсивне формування як загальноросійського, так і українського земельного ринку. Реформа 1861 року порушила одвічну становість феодального землеволодіння. У результаті перерозподілу земельного фонду України (S=48,1 млн. га, або 44,1 млн. дес.) у першій половині 60-х років XIX ст. у руках українського селянства опинилося 20,1 дес. (45,7%) землі. Ще 20,6 млн. десятин залишилося у власності дворян (46,6%). Нарешті 3,4 млн. дес. продовжувало належати церкві та державі (7,7%)². Надалі, впродовж усього післяреформеного періоду, в Україні, як і в решті районів Російської імперії, відбувалося методичне скорочення дворянського землеволодіння з одночасним переходом землі до рук інших власників, в тому числі й різночинців. Причому традиційні внутріштанові форми земельних переходів (успадкування, заповіт, дарування тощо) дедалі більше поступалися іншим формам - ринковим. Такими були, зокрема, купівля-продаж та продаж з публічного торгу. Їхні провідні позиції при земельних переходах щороку міцніли по мірі утвердження на селі товарно-грошових відносин і розширення українського земельного ринку. А що це було справді так, переконують дані про товаризацію землі у другій половині XIX ст. Вони засвідчують, що коли у 1863 - 1880 рр. у ринковий обіг в Україні надійшло майже 12 млн. десятин землі, то в наступні 1881 - 1900 рр. - вже понад 16,7 млн. дес.³ З перетворенням у товар усе більшої кількості землі розширювався й український

земельний ринок. Важливою його складовою була і Чернігівська губернія, здавна відома аграрним ухилом своєї економіки. У післяреформений період її земля все ще продовжувала тривалий час залишатися не лише мірилом достатку, але і гарантією соціальної значущості її господарів. Не дивно, що поземельні відносини завжди перебували в центрі уваги дослідників і загалом досить широко представлені як у загальних працях⁴, так і на краєзнавчому рівні⁵. Віддаючи належне науковим здобуткам попередніх авторів, мусимо зазначити, що проблема земельного ринку в абсолютній більшості праць майже не розкрита. Як правило, основна увага дослідників була зосереджена переважно на констатації змін, які відбувалися у землеволодінні окремих категорій земельних власників у той чи інший історичний період. При цьому фактично поза увагою більшості авторів залишалася внутрішня динаміка цього процесу, без якої висвітлення еволюції земельного ринку практично неможливе. Причин такого становища, на нашу думку, є кілька. Найголовніші з них - це: класовий підхід до вивчення проблеми і характер джерельної бази. У першому випадку мається на увазі радянська історіографія аграрної історії, представники якої були повністю залежні від «єдиновірної» і «непомилної» марксистсько-ленінської методології історичних досліджень. З огляду на це головним завданням радянської історико-економічної науки було підведення відповідного соціально-економічного фундаменту під політичну боротьбу антагоністичних класів як головну рушійну силу суспільного прогресу. Тому при вивченні поземельних відносин цілком достатньо було констатувати даних про землеволодіння переважно у селян і поміщиків, щоб довести об'єктивну закономірність класового антагонізму між ними як неодмінну передумову буржуазно-демократичної або соціалістичної революції. Набагато важливішою є друга з названих вище причин, а саме - характер джерельної бази. Як правило, для характеристики стану землеволодіння більшість дослідників брала за основу земельні переписи 1877 - 1878, 1887 і особливо 1905 років, матеріали яких оприлюднені у багатотомних виданнях Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (ЦСК МВС)⁶. А саме ці видання й містять головним чином констатуючий матеріал та його порівняльну характеристику. Між тим, поза увагою дослідників до цього часу залишається таке по-своєму унікальне видання, яким є підготовлені й видані Департаментом окладних зборів Міністерства фінансів (ДОЗ МФ) «Матеріали по статистике землевладения в России» (випуск I - XXV - СПб., 1896 - 1917). У них відображено рух земельної власності з 1863 по 1910 рік і динаміку землеволодіння по 47 губерніях Європейської Росії за 1893 - 1910 роки. Відзначимо важкодоступність цього видання: повністю всі його 25 випусків зберігаються лише у бібліотеках та центральних архівах Москви й Санкт-Петербурга. В Україні воно представлено лише частково у бібліотеках Київського та Харківського університетів. Однак при всіх складнощах роботи з ним слід визнати, що без цих статистичних матеріалів ґрунтовно вивчити еволюцію українського земельного ринку практично неможливо. Зазначимо, що частково така робота щодо українських губерній (опрацьовано п'ять останніх випусків серії⁷) вже проведена автором цих рядків. Спираючись на її наслідки, в даному повідомленні зроблено спробу висвітлити роль Чернігівської губернії як невід'ємної складової українського земельного ринку другої половини XIX - початку XX століття.

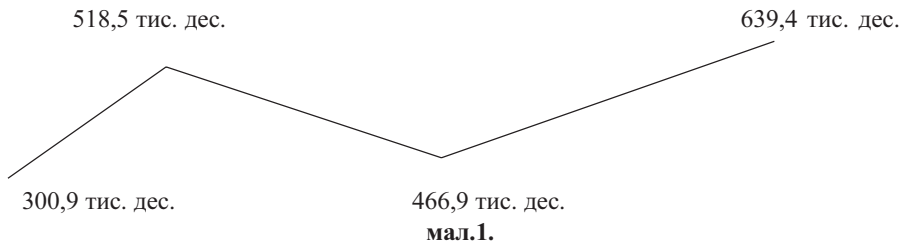
Своїми витоками український земельний ринок сягає в першу половину 60-х років XIX ст., коли в ході реалізації законодавчих актів реформи 1861 року відбувся перший серйозний перерозподіл земельної власності. Важливою складовою його стала і Чернігівська губернія. Тоді, в ході звільнення, колишні поміщицькі селяни отримали тут, за уточненими даними, понад 759 тисяч десятин поміщицької землі у вигляді повних (викупних) і неповних (дарчих) наділів⁸. Її, цієї землі, могло у селян зібратися й більше. Адже ще до реформи кріпосні селяни іноді купували собі земельні ділянки. Однак, за існуючим тоді правилом, куплена ними земля мусила бути записаною на ім'я поміщика, якому ці селяни належали⁹. До чого це привело

під час скасування кріпосного права, красномовно засвідчує історія селян с. Володькової Дівичі Ніжинського повіту Чернігівської губернії. В ході наділення їх землею дівичани звернулися до поміщика М. Голіцина з проханням виділити їм дарчі наділи і землю, куплену ними до реформи. Однак при перевірці купчих документів вони виявились юридично недійсними¹⁰. Нерідко селяни відмовлялися від додаткових наділів через неспроможність оплачувати їх. Так, із 197 ревських душ селянської громади с. Велика Кошелівка Ніжинського повіту лише 20 погодились на додаткові наділи, всього 32 десятини, за які мусили сплатити загалом 51 крб. 20 коп.¹¹. Решта скористалася своїм правом відмовитись від такого. Причиною відмов, треба сказати досить частих, скоріше за все була можливість вигідної оренди поміщицької землі, якою селяни Чернігівщини масово й залюбки користувались. Отже, землеволодіння колишніх поміщицьких селян становило відразу після реформи 1861 року, як зазначалося вище, трохи більше 759 тисяч десятин. Ще майже 458 тисяч десятин належало козакам - поширеному тут привілейованому прошарку сільського населення¹². Отож відзначимо відразу: за неповними даними, земельна власність сільських обивателів губернії становила в середині 60-х років XIX століття трохи більше 1217 тис. дес. Надалі перехід землі від одних власників до інших відбувався головним чином шляхом її купівлі-продажу. Для характеристики цього процесу скористаємося інформацією відомого економіста В.В.Святловського¹³. В узагальненому вигляді вона відображає еволюцію земельного ринку на Чернігівщині за 1863 - 1902 рр. (див. таблицю 1). Її дані засвідчують, що протягом вказаного періоду в межах Чернігівської губернії загалом були укладені понад 74 тисячі угод про купівлю-продаж землі. За цей час тут надійшло у ринковий обіг понад 1,9 млн. десятин землі на суму 98,5 млн. карбованців. Таблиця 1 засвідчує також неухильне зростання кількості угод про купівлю-продаж землі у кожне наступне десятиріччя. Таким же чином зростали загальна вартість землі, яка надходила у ринковий обіг, вартість землі,

**Таблиця 1. Динаміка землеволодіння на Чернігівщині у 1863 - 1902 рр.
(у тисячах десятин)**

Виміри \ Роки	1864 - 1872	1873 - 1882	1883- 1892	1893- 1902	1863- 1902
1	2	3	4	5	6
Кількість угод про купівлю-продаж землі.....	8255	15140	21424	29207	74026
Надійшло землі у ринковий обіг.....	300,9	518,5	466,9	639,4	1925,7
Вартість землі, що надійшла на ринки (млн. крб.)	6,6	15,1	24,9	51,9	98,5
У середньому на 1 угоду припадає:					
Десятин.....	36,4	34,3	21,8	21,9	26,0
Карбованців.....	794	998	1162	1777	1330
Середні ціни за 1-у десятину землі (крб.).....	25,4	25,1	53,3	81,5	51,1

проданої чи купленої, в середньому за 1 угоду, а також середня ціна однієї десятини. Все це незаперечно доводить інтенсивний характер еволюції земельного ринку на Чернігівщині. Що ж до площі землі, яка надходила на ринок, то її еволюція відбувалася хвилеподібно. Як засвідчує мал. 1, пік її еволюції припадає на друге

(1873 - 82) і четверте (1893 - 02) десятиріччя. Це не випадково. Адже саме на ці періоди припадають серйозні кризові явища в економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії. Так, 70-і й початок 80-х років XIX ст. позначилися для неї як серйозною аграрною кризою, так і черговою кризою самодержавства (в радянській історичній літературі її названо «другою революційною ситуацією»), яка завершилась убивством імператора Олександра II. Те ж саме можна сказати й про рубіж XIX - XX століть, коли в умовах назрівання революції імперія потрапила ще й у лещата світової економічної кризи. Все це не могло не позначитись на еволюції українського земельного ринку. В тому числі й у межах Чернігівської губернії. Повертаючись до таблиці 1, відзначимо різке скорочення кількості проданої або купленої землі, яка припадає в середньому на одну ринкову угоду (34,3 дес. у 1873 - 82 рр. і 21,8 дес. у 1883 - 92 рр.). Ця обставина тісно пов'язана з ліквідацією на початку 80-х років XIX ст. тимчасовозобов'язаного стану колишніх поміщицьких селян і остаточним переведенням їх на викуп. Отримавши юридичну та економічну свободу, такі селяни об'єктивно були втягнуті в орбіту земельного ринку. Враховуючи масові переселення чернігівського селянства саме в цей період та їхні міграції у міста, на фабрики і заводи, можна говорити про активний розпродаж їхніх наділів, як правило, невеликих за площею. Активізується й купівля селянами земельних ділянок, теж переважно дрібних, через суттєве погіршення умов земельної оренди. Іншими словами, зменшення середньої площі землі, яка припадає на одну ринкову угоду, пояснюється різким збільшенням кількості саме дрібних ринкових угод, що зменшило й відповідні середні показники. До того ж у перші післяреформені десятиліття селяни були не дуже активними на земельному ринку, віддаючи перевагу значно вигіднішим для них орендним угодам. Адже у 60 - 70-і рр. XIX ст. середні орендні ціни на землю в межах Чернігівської губернії коливались від 1,75 до 5,0 крб. за десятину¹⁴, тоді як купівельна ціна землі неухильно зростала. Якщо у 1863 - 1868 рр. її середні показники становили 12,3 крб. за десятину, то у 1878 - 1882 рр. - вже 31,6 крб.¹⁵ Не випадковим є той факт, що Ніжинський окружний суд на вимогу сенатора О.Половцова від 9.03.1881 р. надати йому дані для ревізії про: а) купівлю-продаж і б) оренду землі селянами і у селян¹⁶, виконав її лише щодо орендних відносин. Очевидно, відповідних даних про купівлю-продаж землі чиновники окружного суду просто не знайшли. Натомість у селянській оренді в цей же час перебувало в межах Чернігівської губернії загалом не менше 204 тис. десятин землі¹⁷. Щоправда, це аж ніяк не означає, що селяни, козаки та інші сільські обивателі Чернігівщини тоді взагалі не купували землю. Однак робилося це нерідко в обхід закону. Так, нотаріус Борзенського повіту В.Суворов сповіщав у Ніжинський окружний суд про те, що через юридичну недосконалість і обтяжливість тогочасних купівельних операцій досить поширеною була так звана «фіктивна оренда». Це означало, що земля, віддана в оренду на 10 - 12 років, зрештою переходила у власність орендаря «за давністю володіння»¹⁸, а орендна ціна водночас була і її купівельною ціною. Отже, довгострокова оренда землі була ні чим іншим, як прихованою купівельною угодою. За нашими підрахунками, інформація, надіслана з Ніжина О. Половцову за 1874 - 1880 рр. по Ніжинському, Борзенському, Глухівському, Конотопському, Кролевецькому повітах Чернігівської губернії, містила дані про 36 таких угод із 171 (21,1%) при оренді землі селянами і 42 угоди із 253 (16,6%) при оренді землі у

селян. Те, що оренда землі селянами явно переважала в цей період її купівлю, засвідчує також порівняння площі орендованих і куплених ними земельних ділянок. Як вже згадувалося вище, у селянській оренді перебувало в цей час не менше 204 тисяч десятин землі. Водночас відомий статистик О. Русов, аналізуючи матеріали земельного перепису 1877 - 1878 рр., наводить такі дані про купівлю землі. Так, сільськими громадами Чернігівської губернії як з надільним землеволодінням, так і тимчасовозобов'язаними селянами (усього 2432 общини і 244246 ревських душ) було куплено додатково до наділів усього 1072 десятин землі. Відповідний показник колишніх державних селян (1710 общин і 316,3 тисячі ревських душ) також був мізерним - лише 1256 десятин²⁰. Отже, у 60 - 70-і роки рядове селянство Чернігівщини вкрай мляво прилучалося до земельного ринку, віддаючи перевагу вигідній для нього оренді землі. Слід гадати, головними дійовими особами на земельному ринку виступали тоді дворяни, великі промисловці, заможні селяни і козаки, а також торгово-промислові товариства, особливо ті, що були пов'язані з прокладанням залізниць.

Ситуація різко змінилася на початку 80-х років XIX ст. Повне переведення селянської маси на викуп відбувалося на фоні остаточного утвердження капіталістичних відносин у господарському і соціальному житті села. В першу чергу, значно зросла чисельність селянських орендарів за рахунок переведення на викуп селянства. З іншого боку, різко погіршились умови тієї самої оренди. «Явище різкого і прогресивного подорожчання землі останнім часом, - зазначали в одному із документів чиновники Київської судової палати з цього приводу, - викликало прагнення землевласників усіма засобами збільшити прибутковість маєтків, з метою економії, перетворюючи на оранку нерідко і вигінну землю, почали самі обробляти можливо більшу кількість землі і віддавати селянам в оренду одну з небагатьох частин гіршої землі, до того ж на вельми не вигідних для них умовах».²¹ Як бачимо, потреби ринку штовхали поміщиків до скорочення орендних площ за рахунок збільшення власного обробітку землі. Потреби того ж ринку змушували також поміщиків через дедалі зростаючу потребу в грошах усе частіше віддавати перевагу передоплаті всієї суми за орендовану землю, тоді як малозабезпечені рядові селяни віддавали перевагу не вигідній поміщикам розстрочковій оплаті. Зрештою, таке становище сприяло масовій появі на Чернігівщині посередників у орендних відносинах у вигляді сільської буржуазії - куркульства. Про це, зокрема, йшлося у звіті чернігівського губернатора С.В. Шаховського міністру внутрішніх справ, датованому жовтнем 1884 року. Останнім часом, повідомляв губернатор, прошарок орендарів у губернії «складається виключно з куркулів... Сплачуючи поміщикові по 5 - 6 крб. за десятину на рік, куркулі отримують за неї із селян по 15, 17 і більше карбованців... Таких прикладів я можу навести дуже багато»²². Під впливом згаданих вище та інших притаманних буржуазному суспільству обставин земельний ринок, в тому числі й на Чернігівщині, помітно розширюється. Дедалі активнішими на ньому стають дії селян-власників, козаків, міщан, селянських та інших товариств і громад. Як і раніше, інтенсивно продавалась земля переважно дворянами. Помітно сприяло цим процесам відкриття Селянського (1882) та Дворянського (1885) поземельних банків. Власне, все це відображено у земельному переписі 1905 року. За даними «Статистики землевладення 1905 года», загальна площа приватного землеволодіння у Чернігівській губернії зросла протягом 1877 - 1905 рр. не менше як на 193 тисячі десятин, куплених переважно власниками-різночинцями²³. За цей же час селянське надільне землеволодіння збільшилось, головним чином через переведення селян на викуп, на 446,2 тис. дес. Водночас землі дворян скоротилися протягом 1862 - 1905 рр. загалом по губернії майже на 600 тисяч десятин²⁴. За даними ЦСК МВС, їхня земельна власність становила у 1905 році понад 789,4 тис. дес.²⁵ (за даними ДОЗ МФ, - майже 960 тисяч десятин²⁶). Землеволодіння решти особистих приватних власників, або фізичних осіб, у 1905 році розподілялось таким чином: духовенство - 20981 дес. (на 4536 дес. менше (-), ніж у 1877 р.), купці й почесні громадяни - 135380 дес. (- 10822 дес.), міщани - 101507 дес. (+ 59166 дес.), селяни-власники - 396607 дес. (+ 343819 дес.) тощо²⁷. Набагато інтенсивніше зростало приватне землеволодіння колективних власників, або юридичних осіб. Протягом 1877 - 1905 рр. воно

збільшилось на Чернігівщині від 7,2 тис. до 353,4 тис. десятин, або майже у 50 разів²⁸. Майже 85 % цієї площі (близько 300 тис. десятин) перебувало у власності селянських товариств та сільських громад²⁹. Загалом же у 1905 році особисте і колективне землеволодіння сільського населення Чернігівської губернії зросло проти показників 1877 року більш як на 643 тисячі десятин. Впадає у вічі відсутність серед особистих приватних власників козаків, яких у межах Чернігівщини було досить багато. Пояснення цьому явищу знаходимо у О.Русова, який одним з перших підмітив, що упорядники земельного перепису 1877 року об'єднали відповідні показники козаків із показниками сільських громад³⁰. Скоріше за все, таким же шляхом пішли й упорядники земельного перепису 1905 року. Звичайно, це до певної міри збіднює земельну статистику ЦСК МВС, оскільки козаки відігравали неабияку роль у житті післяреформеного села взагалі й у розвитку земельного ринку зокрема.

Прослідкувати за еволюцією українського земельного ринку після 1905 року на прикладі Чернігівської губернії певною мірою дозволяють «Матеріали по статистике движения землевладения в России», про які мова йшла вище. В нашому розпорядженні є відповідні статистичні показники за 1906 - 1910 рр., які у зведеному вигляді подані у пропонуваніх нижче таблицях 2 і 3³¹. Із статистичних збірників ДЮЗ МФ до таблиці 2 виокремлені дані про купівлю-продаж землі фізичними особами Чернігівської губернії за вказаний період. Вони свідчать про стабільне скорочення землеволодіння у дворян, духовенства, купців та почесних громадян, міщан, іноземних підданих, також у фізичних осіб, об'єднаних у графі «Інші». Продаж ними землі щороку переважає її купівлю. Особливо великими продовжували залишатись земельні втрати дворянства, які становили загалом за 1906 - 1910 рр. майже 94,4 тис. десятин. Друге місце за цим показником належало купцям та почесним громадянам (- 7,7 тис. дес.), третє - іноземним підданим (- 6,4 тис. дес.). Навпаки, переведення купівлі землі над її продажем спостерігається лише у двох категоріях особистих приватних власників: у селян (+ 21,9 тис. дес.) та козаків і колоністів (+18,3 тис. дес.). Причому в останній з наведених категорій мова йде головним чином про козаків, оскільки колоністів на Чернігівщині проживала дуже мізерна кількість. Привертає увагу помітне підвищення активності селянства на земельному ринку в 1910 році, коли вони придбали понад 19,6 тис. дес. Це становило 58,7% усієї землі, купленої селянами-власниками упродовж 1906 - 1910 рр. Головним чином це пояснюється ходом столипінської аграрної реформи, яка на той час досягла свого апогею. Загалом же спільна земельна власність фізичних осіб скоротилася за вказаний період більш як на 83,1 тис. десятин. Зовсім інша картина спостерігається серед колективних приватних власників, чий показники виділені в окрему таблицю 3. Вони засвідчують невинне зростання перш за все земельної власності селянських товариств (+ 52,5 тис. дес.). Щоправда, слід мати на увазі те, що до такого показника включені і товариства, які умовно можна назвати «фіктивними». Мова йде про те, що досить заможні

Таблиця 2. Купівля-продаж землі у Чернігівській губернії за 1906 - 1910 рр. (фізичні особи)

власники роки	дворяни, чиновники, офіцери	духовенство	купці почесні громадяни	міщани	селяни особисто	козаки колоністи	іноземні піддані	інші фізичні особи
1	2	3	4	5	6	7	8	9
продано 1906 (дес.)	25296,2	215,8	7713,0	2294,0	2082,9	4907,3	2157,1	556,5
куплено	6517,9	53,8	3018,1	1627,0	2154,7	5881,7	4,0	1543,2
різниця (+) (-)	- 18778,3	- 162,0	- 4693,9	-1367,0	+71,8	+974,4	-2153,1	+986,7
продано 1907 (дес.)	36335,1	172,4	5912,4	3256,8	955,2	2582,6	21,1	2412,3
куплено	7518,7	394,0	1650,3	1446,1	1629,5	6523,9	1,4	409,3
різниця (+) (-)	-28816,4	+221,6	-4268,1	-1810,7	+674,3	3941,3	-19,7	2003,0
продано 1908 (дес.)	33877,3	224,1	5484,6	3089,5	3584,7	3712,0	257,9	861,9
куплено	9512,3	85,1	2828,1	1772,2	4034,8	7147,8	4,0	358,1
різниця (+) (-)	-24365,0	-139,0	-2656,5	-1317,3	+450,1	+3435,8	-253,9	-503,8

продано 1909 (дес.)	26107,7	458,9	7505,6	3307,4	1569,5	3325,3	70,5	987,6
куплено	13525,9	187,8	2736,4	2776,8	5978,2	8107,5	9,7	828,9
різниця (+) (-)	-12581,8	-271,1	-4769,2	-530,6	+4408,7	+4782,2	-60,8	-158,7
продано 1910 (дес.)	30779,3	352,4	6238,1	5553,6	3287,4	2493,5	3359,2	502,5
куплено	20935,4	168,7	4968,6	4235,2	19624,2	7651,4	-	508,6
різниця (+) (-)	-9843,9	-183,7	-1269,2	-1318,4	+16336,8	+5157,9	-3959,2	+6,1
продано 1906 - 1910 (дес.)	152395,6	1423,6	32853,7	17501,3	11479,7	17020,7	6465,8	5320,8
куплено	58019,2	889,4	15202,5	11857,3	33421,4	35312,3	19,1	3648,1
різниця (+) (-)	-94385,4	-534,2	-17651,2	-5644,0	+2194,7	+18291,6	-6446,7	-1672,7

селяни, чия індивідуальна купівля землі була обмежена законодавством, нерідко підмовляли за певну винагороду бідніших односельців на створення такого фіктивного товариства. Потім, купивши спільно потрібну земельну ділянку, таке товариство розпадалось, а його «організатор» залишався одноосібним власником придбаної землі. Привертає увагу активна діяльність на земельному ринку юридичних осіб, об'єднаних у графі «Інші». Головним чином це пояснюється

Таблиця 3. Купівля-продаж землі у Чернігівській губернії за 1906-1910 рр. (юридичні особи)

Роки	Власники			
	Селянські товариства	Сільські громади	Різничинні союзи і товариства	Інші юридичні особи
1	2	3	4	5
Продано 1906 (дес.)	443,6	38,0	278,3	770,6
куплено	21154,7	11445,3	1566,0	12837,8
Різниця (+) (-)	+20711,1	+11407,3	+1287,7	+12067,2
Продано 1907 (дес.)	1526,3	17,1	273,0	875,7
куплено	7189,7	2763,5	499,1	24315,1
Різниця (+) (-)	+5663,4	+2746,4	+226,1	+23439,4
Продано 1908 (дес.)	5491,4	2868,4	1710,4	2578,9
куплено	16140,7	1608,9	1800,1	17916,4
Різниця (+) (-)	+10649,3	- 1259,5	+89,7	+15337,5
Продано 1909 (дес.)	2139,5	0,5	307,0	7165,9
куплено	13685,8	336,5	953,8	4318,1
Різниця (+) (-)	+11546,3	+336,0	+46,8	-2847,8
Продано 1910 (дес.)	2266,8	15,9	2170,6	18287,1
куплено	6145,3	858,2	5549,6	4661,2
Різниця (+) (-)	+3878,5	+842,3	+3379,0	-13625,9
Продано 1906- 1910 (дес.)	11867,8	2939,9	4739,3	29678,2
куплено	64316,2	17012,4	10368,6	64048,6
Різниця (+) (-)	+52448,4	+14072,5	+5629,3	+34370,4

посередницькою діяльністю в першу чергу Селянського, а також Дворянського банків та інших кредитних установ, які наприкінці XIX - на початку XX ст. отримали право скуповувати землю для їх наступного продажу. Першу частину такої діяльності банків можна спостерігати за даними таблиці 3 у 1906 - 1908 рр., другу - у 1909 - 1910 рр. Отже, в цьому випадку ми маємо справу з комерційною купівлею та продажем землі. І все ж згадані вище обставини мало впливали на загальну тенденцію до збільшення розмірів землеволодіння в юридичних осіб. Як засвідчують показники таблиці 3, їхня приватна земельна власність на Чернігівщині зростає протягом 1906 - 1910 рр. загалом на 106,5 тисячі десятин.

Отже, як бачимо, наприкінці XIX, і особливо на початку XX ст., Чернігівська губернія перетворюється у важливу складову українського земельного ринку, що неухильно розвивався. Великою мірою це сприяло поступовій ліквідації станового феодального землеволодіння як одного із головних залишків кріпосництва у післяреформений період. Його місце дедалі впевненіше посідало землеволодіння багатостанове, характерне для буржуазної епохи. Як переконує знайомство із статистикою ДОО МФ та іншими подібними джерелами, означена щойно тенденція, набуваючи нових рис і розмаху, перманентно тривала до лютого 1917 року, поки не була перервана поваленням самодержавства.

Джерела та література:

1. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе: 1861 - 1880 гг. - М., 1978. - С. 265.
2. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства / За заг. ред. Б.Д. Лановика. - К., 1994. - С.271, 366.
3. Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII - начало XX века: Опыт количественного анализа. - М., 1974. - С. 255.
4. Порш М. Статистика землеволодіння 1905 р. і мобілізація земельної власності в Україні від 1877 до 1905 р. // Україна. - 1907. - Т. Ч. - С. 146 - 180; Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования отношений на Украине. - К., 1957; Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 - 1907 гг. // Исторические записки (АН СССР). - Вып. 60. - М., 1956. - С. 176 - 214; Теплицкий В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 - 90-ті роки XIX ст.). - К., 1959; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973; Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. - К., 1977; Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец XIX - начало XX века): Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - М., 1986; Бойко В.М. Реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - Донецьк, 2001 та ін.
5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России: Черниговская губерния. - СПб., 1865; Корвин-Пиотровский К.В. Материалы для истории, этнографии и статистики Черниговской губернии. - Чернигов, 1887; Русов А.А. Нежинский уезд: Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда... - К., 1880; його ж. Межевые сведения о пространстве земельных угодий в дачах Черниговской губернии. - Чернигов, 1896; його ж. Описание Черниговской губернии. - В 2-х томах. - Чернигов, 1898-1899; Щербаков С. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 года // Летопись революции. - 1927. - №8. - С. 31-68; Олійник Л., Гора О. Селянський рух на Чернігівщині в 1905-1907 рр. - К., 1959; Шевченко В.М. Вплив черезсмузжя на соціально-економічний розвиток Чернігівської губернії в пореформений період // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Чернігів, 1991. - С.22-24; Бойко В.М. Переведення державних селян Чернігівської губернії на викуп // Тези доповідей Міжвузівської науково-практичної конференції. - Чернігів, 1995. - С.218-219; Нікітін Ю.О. Зміни у становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської та міської реформ 60 - 70 років XIX.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук. - К., 2004 та інші.
6. Статистика поземельной собственности и населенных мест Европейской России. - Вып. 1-8. - СПб., 1880-1886; Статистика Российской империи. - Т. 22-23. - Вып.1-46. - СПб., 1892-1909; Статистика землевладения 1905 г.: Свод данных по 50 губерниям Европейской России. - СПб., 1907.
7. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXI: Купля-продажа земель в Европейской России в 1906 г. - СПб., 1912; Вып. XXII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1907 г. - СПб., 1913; Вып. XXIII: Купля-продажа земель в Европейской России в 1908 г. - СПб., 1914; Вып. XXIV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1909 г. - СПб., 1915; Вып. XXV: Купля-продажа земель в Европейской России в 1910 г. - Пг., 1917.
8. Ледовская И.В. К историографии крестьянской реформы 1861 г. в губерниях Левобережной Украины. (Вопрос о характеристике изменений надельного землевладения крестьян Черниговской губернии по данным уставных грамот) // Советская историография аграрной истории СССР (до 1917 г.). - Кишинёв, 1978. - С.109.
9. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). - Ф. 127. - Оп. 22. - Спр.1265.- Арк. 6 зв.

10. Шевченко В.М., Герасименко О.В. Століття повстання селян у с. Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року. - Чернігів, 2004. - С.12.
11. ДАЧО (Філія у м. Ніжині). - Ф. 1120. - Оп.1.- 1862. - Спр.2. - Арк. 1-21.
12. Домонтович М. Названа праця. - С.8.
13. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861-1908). - Приложение: Продажа и покупка земель в уездах (вне городов) по 46 губерниям Европейской России за 40-летие 1863-1902 гг. (По данным Сенатских объявлений). - Таблицы 1-4. - СПб., 1911.
14. Дубровский В. Селянські рухи на Україні після 1861 року. - Одеса, 1928. - С.15.
15. Глушко С. З селянських рухів на Чернігівщині 1905 року // Україна. - 1925. - № 4 (14). - С.22
16. ДАЧО. - Ф. 358. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк.. 1-4.
17. Шевченко В. М. Землеволодіння і землекористування селян Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. // Проблеми історичного і географічного краєзнавства Чернігівщини. - Вип. 2. - Чернігів, 1993. - С.47
18. ДАЧО. - Ф. 358. - Оп.1. - Спр. 38. - Арк. 22 зв. - 23.
19. Шевченко В.М. Рух земельної власності на Чернігівщині у другій половині 70-х - на початку 80-х років XIX ст. (За нотаріальними даними Ніжинського окружного суду) // Література та культура Полісся. - Вип. 29. - Ніжин, 2005. - С. 22.
20. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - Том. 1. - Чернигов, 1898. - С.208.
21. Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК України). - Ф. 318. - Оп. 1. - Спр. 129. - Арк. 61 зв.
22. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (РДІА). - Ф. 1291. - 4-е діловодство. - 1884. - Оп.53.- Спр. 10. - Арк. 6-7.
23. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47: Черниговская губерния. - СПб., 1906.-С.10-11.
24. Теплицький В. П. Названа праця. - С.200.
25. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47. - С.10.
26. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXI. - С.62.
27. Статистика землевладения 1905 г. - Вып. 47. - С.10-13.
28. Там само. - С.12-13.
29. Там само.
30. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. - Том. 1. - С.210-211.
31. Таблиці 2 і 3 складено за такими джерелами: Материали по статистике движения землевладения в России. - Вып. XXII.- С.23, 29; Вып. XXIII.-С.23, 29; Вып. XXIV.- С.23, 29; Вып. XXV.- С.23, 29. Підрахунки автора.

